Пам'яті товариша мого дитинства

Веніаміна Роботи, який не повернувся з війни.

Тяжкі тіні ламливо виникли на краю балки і затулили сонце. Вони поглинали світло й тепло, яке лилося з неба на обличчя й на груди Козакові, і він, хоч не міг бачити їх, одразу відчув і здригнувся, немов од холодного гадючого дотику. Автомат Султанова впирався Козакові у груди. Ліва рука, яка підтримувала автомат за диск знизу, дрижала від утоми, Веніамін ворухнув плечем, щоб утишити той дрож. Зігнута в лікті права рука зависла в повітрі, вказівний палець лежав на спуску автомата.

Автомат Султанова. Здавалося, він ще палає сержантовою кров'ю, говорить голосом їхнього сержанта, останніми його словами: "Візьми, Козак! Бий і держись! Бий!.." Султанов мертвий, але автомат його живий. Усі мертві, а він, Козак, живий, і треба жити далі, хоч і наповзають на нього оті холодні тяжкі тіні.

Він зціпив зуби і натиснув на спуск автомата.

* * *

Перед тим довго йшли степами. Куди йти, знав хтось попереду, незрима сила вела їх далі й далі, ішли ночами, не запалюючи навіть сірника, день маскувалися у посадках, в балках, заквітчували зеленими гіллячками гармати, коней, зарядні ящики, вози, затикали собі гілочки за пілотки, за шинельні скатки, — уже й не маскування, а сміх, але наказ був твердий: маскуватися всіма можливими й приступними засобами — і командири суворо стежили за його виконанням.

Козак опинився у протитанковій батареї старшого лейтенанта Храмцова неспогадано для себе. Поїзд, на якому він їхав, удосвіта попав під бомбування, розбило паровоз, потрощило кілька вагонів, горіла вся станція, метушилися безладно цивільні й військові, два фашистські літаки, які налетіли на станцію, мабуть, викидавши всі свої бомби і вистрілявши по нещасних людях запаси патронів, спокійно вивернувши свої черева у високому чистому небі, подалися геть, а внизу заколотилося ще дужче. Кожному, хто вцілів, кортіло мерщій втікати з цієї проклятої станції, їхати далі, загубитися у степових просторах, опинитися в чистому полі, де не буде загроз, нападів і смерті.

Згодом Козак збагне, що від смерті порятунку тоді не було ніде, але те станеться згодом, а тоді він разом з усіма бігав по станції, сам не знаючи, чого шукати і на що сподіватися, аж поки побачив вивіску "Військовий комендант" і кинувся туди, хоч, властиво, до військових не належав.

Комендант — невисокий майор, у пропітнілій під ременями гімнастерці, був, здається, єдиним тут спокійним чоловіком. Об нього розбивалися усі пристрасті, його не зачіпала ніяка колотнеча, він не знав ні жалів, ні співчуття. Спокійно стояв в оточенні ще кількох офіцерів, виловлював із розклекотаного натовпу людей, що штурмували його невелике приміщення, то того, то іншого, щось питав, щось казав, коротким рухом руки показував на якогось з офіцерів довкола себе, і люди поволі втишувалися, групувалися, у безладі запановував видимий лад, аж не вірилося, що таке може відбуватися ось тут у тебе перед очима. Козака винесло на майора сліпою силою, яка й далі тиснула знадвору, майор владно простягнув руку до хлопця по документи, Козак мить завагався, але ззаду закричали й заштовхалися, тоді він дістав з-за пояса з-під сорочки великий конверт у сургучових печатях, подав комендантові. Той глянув, не здивувався, сказав коротко:

— В Одесу не попадеш.

— Але мені ж в Одесу.

— Оточена Одеса, — сказав майор і рвонув обгортку пакета.

Козак не встиг і зворухнутися, щоб захистити свій пакет, а майор уже читав папери і вже повертався до високого старшого лейтенанта.

— Ось, Храмцов, тобі артилерист.

— Я ще тільки їхав в артучилище, — спробував пояснити Козак.

— Давай, давай, артилерист, не затримуй! — звелів майор і попхнув Козака до старшого лейтенанта.

Храмцов виловив ще кількох артилеристів (може, такі самі, як і Козак), тоді скомандував їм іти за собою, вивів за станцію, показав на довгу глибоку балку, поросту берестками й тернами, пояснив:

— Розташування батареї.

Артилерія тут була — курям на сміх. Козак їхав вступати до училища берегової артилерії. Ніколи не бачив і не знав, що воно таке, але уява малювала велетенські бетонно-сталеві каземати, а в них гармати такі, що дострелять до самої Туреччини, не стріляють, а ревуть, рикають, спалюють пекельним вогнем усе живе й мертве, неприступні й переможні, закували берег навіки, бо й звуться ж: берегова артилерія.

А тут щось зелененьке, мов жабенята у траві, маленьке, на низеньких, як у мотоцикла, коліщатках, щит як заслінка в печі, стволик, мов у дробовика для качок.

Козак ще не вірив у те, що з ним сталося. Замість моря — степ, замість Одеси — балка в тернах, замість неприступних берегових батарей — непоказні гарматки в кущах. І незвична тиша довкола, так ніби ні війни, ні небезпек, ні крові й смертей. Ранок щойно починався, сонце ще не поклало на землю перших тіней, тільки в росах загорілися його гострі зблиски і пронизливо голубіло, втікаючи у високості, тихе літнє небо, а під ним, протираючи сонні оченята, пробували голоси ранні жайворонки.

Козак за кілька днів безладних мандрів (точніше — поневірянь) залізницею уже й забув про таку благодать і тепер тільки поводив очима довкола, так ніби хотів спитати когось: куди це я потрапив і як це може бути?

Згадував і не міг згадати свої страшні мандри в поїздах і пішки між роз'їздами, коли перескакував з одного поїзда на другий, коли іхалося й не їхалося, бо поїзди більше стояли, ніж ішли, і щоразу якісь невидимі люди пронизливо викрикували "во-оз-дух!" і ніколи не помилялися, завжди вгадували, що буде отой проклятущий "воздух", бо майже негайно після криків небо валилося на землю, вило й несамовитіло, грякали бомби, рвало повітря кулеметними чергами, вогонь і кров, кров і вогонь, і ніякого рятунку для людини, закинутої у ці степи і в невідомість. Ніхто нічого не знав, найтривожніші чутки налітали не знати й звідки, надії втрачали сміливість і ледь подавали голос, єдине, що завжди твердо знали невидимі, але повсюди сущі люди з різкими голосами, це оте панічне слово "воздух", яке щоразу справджувалося безпощадно й негайно.

І все ж він просувався далі й далі, і вірив, що дістанеться до тої далекої і незнаної Одеси, бо так йому визначено, а на війні треба вірити саме у визначене, за яким стоїть твоя доля.

Тепер доля закинула його сюди.

— Переходите в розпорядження сержанта Султанова, — сказав Козакові старший лейтенант Храмцов.

Так ніби ним досі хтось розпоряджався уже, окрім загрозливої долі посеред незахищених степів.

Сержант Султанов був командиром третього взводу, а весь взвод — одна гарматка, сім солдатів, семеро коней, зарядний ящик і віз з майном. Згодом Козак довідається, що батарея уже кілька разів ставала на бій з танками й бронетранспортерами, що втратила в тих сутичках дві гармати, убитий командир третього взводу лейтенант Циганов, убито й поранено багато бійців. Не маючи пального для тягачів-танкеток, давно вже покинули їх і перейшли на кінну тягу, набравши коней де довелося, не артилерійських, а здебільшого обозних, слабосильних і незвичних до стрілянини й до вогню, у його нових товаришів за плечима вже був місяць війни, вони вважалися обстріляними, досвідченими, майже ветеранами, а він ще не мав навіть військового обмундирування на собі, незграбний, смішний, зніяковілий.

— Прізвище? — спитав Султанов, граючи широкими плечима, і жилавою шиєю, і бровами, і голосом, вродливий, хижий, досконалий тілом, кожним м'язом, кожною жилочкою, у чистісінькій, акуратній формі, в начищених до блиску хромових чобітках, у ременях, у портупеях, з вороненим автоматом ППД впоперек широких грудей, з біноклем і командирською польовою сумкою.

— Козак, — сказав Веніамін.

— Який козак — донський, кубанський?

— Я не козак, прізвище моє Козак, — почервонів Веніамін.

— Ясно. Зараз ми тебе обмундируємо, тоді познайомлю з особовим складом.

Батарея Храмцова, хоч і пошарпана в боях, дивним чином зуміла зберегти все потрібне для свого функціонування. Мала запас снарядів, польову кухню й продукти для неї, каптьорку з обмундируванням і запасом чистої білизни, фураж для коней.

Уже за годину Козак не впізнав би себе. Гімнастерка з чорними петлицями, на яких виблискують артилерійські емблеми — два перехрещені гарматні стволи, легенькі нові галіфе, новісінькі просторі чоботи (і не кирзяки незграбні, а ялові, з приємним запахом шкіри), пілотка і шинеля у скатці, плащ-накидка до неї, пояс із підсумками для патронів, карабін, протигаз, каска, чотири гранати і чотири пляшки з запалювальною рідиною, алюмінієвий котелок з кришкою, комбінована ложка з виделкою, мала саперна лопатка у брезентовому чохлі, роговий сюрчок, щоб подавати сигнали при потребі, речовий мішок, індивідуальний медичний пакет, особистий медальйон — чорний пластмасовий циліндрик із щільною закруткою, а в нім — туго скручений папірець, на якому написано твоє прізвище, ім'я і побатькові, домашня адреса, номер частини — візитна картка солдата на випадок смерті — для розпізнання і для вічності. Досі Козак ніколи не думав про власну смерть, смерть існувала тільки для когось невідомого, але не для тебе, ніколи для тебе, бо хіба не досить самого страху смерті, тепер же, коли враз задубілими й неслухняними пальцями невміло запихав той чорний циліндрик

в тісну кишеньку на поясі штанів, спеціально вшиту для цього медальйона смерті, передбачену заздалегідь чиїмсь точним і холодним розумі'/ мом, Веніамін, може, уперше за всі дні війни (такі ще недовгі і водночас такі нестерпно, нелюдськи тяжкі) вжахнувся від думки про власну загибель і щось здригнулося в ньому дитяче й скімливе, та побачив, як хвацько проводить попід ременем великими пальцями Султанов, зганяючи складки гімнастерки назад, на спину, збираючи їх там, ховаючи від поглядів, виставляючи напоказ тільки ідеально рівний, без жодної бганочки перед, вихизовуючись стрункою поставою, гордим скиненням голови, начищеними ґудзиками, доладно припасованим обладунком, новісінькими портупеями, тренчиками, застібками, — і відігнав од себе страх, захотілося й самому бути таким, як Султанов, будь-що досягти ось такої ж зграбності, досконалості й чоловічої краси.

— Рядовий Козак готовий до виконання військового обов'язку! — відрапортував він сержантові.

Султанов повів його "в розташування взводу для знайомства з особовим складом". Простіше було б сказати "до нашої гармати" і "знайомитися з бійцями", але Султанов уперто вживав тільки твердо встановлених формул, і це теж йому надзвичайно личило, додавало ще більше командирського й просто чоловічого блиску, і Козак подумки заприсягнувся теж говорити тільки так, як Султанов, наслідуючи його в словах, в інтонаціях і навіть у вмінні якось ощадливо й твердо ворушити губами, коли говорить (не розплямкуючи).

"Особовий склад" був нечисленний, але в Козака все переплуталося перед очима і лише згодом він ніби заново познайомився з усіма і вже запам'ятав кожного, переконавшись, які вони всі несхожі, часом дивні і несподівані в усьому, окрім їхнього бойового обов'язку.

Султанов був командир взводу і командир гармати, не мав ні заміни, ні помічника, зосереджував у своїх руках і владу, і відповідальність, і турботи, й клопоти. Галушкуватий хлопець із добрими сірими очима, Боря Тетюєв, навідник гармати, другий після Султанова і найголовніший на випадок танкової атаки ворога. Ящичний Грановський, кучерявий красень з налитими плечима, правильний Палярус, худий, як дошка, вищий за Козака, все якийсь колючий і насмішкуватий. Зате на противагу йому суцільна добродушність їздового Ардаб'єва, з очима замученого ангела з церковної ікони, байдужість другого їздового Будника, який знай щось жував, і вперта зосередженість тільки на своїй зовнішності, яку виказував третій їздовий Планкін, що, на відміну від усіх, мав на голові не пілотку, а кавалерійський кашкет із синім околишем і дивним чином примудрявся на стриженій голові закручувати жмуток волосся так, що воно визирало з-під кашкета, ніби у бравого джиґуна.

Козакові випало стати заряджаючим, хоч він і не знав, що це таке, і поглядав на гарматку боязко й недовірливо. Ну що може така пукалка!

Палярус перший угадав цей Козаків настрій, заохотливо підморгнув йому:

— Що, Малий, не подобається матчасть? Не дрейф! Вона як цьвохне, з танка тільки пір'я летить!

Під час сніданку (пшоняний суп з салом, чай, чорний хліб з маслом — їли з котелків, які приніс їм сьогоднішній днювальний Ардаб'єв) Боря Тетюєв присів до Козака, сказав тихо:

— Давай дружити. Згода?

— Я не проти, — відповів Козак.

— Тебе звати як?

— Козак.

— Про ім'я питаю.

— Веніамін.

— Ти що — професорський син?

— З села. Батьки в колгоспі.

— Чом же так назвали?

— А я знаю? Дідові так захотілося. Діда мого звуть Дійон.

— Кінчай сніданок! — скомандував Султанов. — Приготуватися до занять.

Козак вирішив, що заняття Султанов затіяв тільки заради нього, щоб показати новобранцеві, як і що має він робити біля гармати, але Боря Тетюєв пояснив, що бойові заняття у них щодня, Султанов вірить тільки в них і більше ні в що на світі, сповідуючи суворовську настанову: "Тяжко в навчанні — легко в бою".

Вночі батарея покинула затишну балку і пішла в степи.

Тільки тепер відчув Козак безмежжя цих просторів, цієї землі, такої великої і неосяжної, що не вміщалася вона у просторі, не стачало їм місця під небесами, збиралася

могутніми бганками в доли і балки, випиналися довжезними кряжами, повільно вигойдувалася тяжкими пологими хвилями спусків і підйомів, заколисувала й насторожувала, чарувала й лякала.

Козак і сам народився й виріс на краю степу біля Дніпра, але то був степ лівобережний, якийсь мовби менший, приступніший для ока і для уяви. А степ правобережний приголомшував і знетямлював своїм обширом, силою, незбагненністю і непідвладністю. Навіть у мирний час людина мала б тут наповнюватися особливим чуттям, а що ж казати тепер, коли десь зовсім близько ворог, фашист, коли простори дихають загрозою і смертю, — коли тільки ніч ховає і захищає тебе, а день несе ворожість і беззахисність.

Козак радів своєму новому становищу. Досі він тільки намагався стати на захист рідної землі, рвався, пробивався кудись, прагнув і сподівався. Тепер нарешті став плече до плеча з людьми незламної волі, відчув свою силу, повірив у свою здатність стати в пісенний лад, на висотах якого виростала його молода душа. І "Шел отряд по берегу, шел издалека, шел под красным знаменем командир полка...", і "Командир у них Чапаев, он все время впереди...", і "Если завтра война, если завтра в поход...".

Ясна річ, війну він уявляв не такою. Усе в романтичних вогнях, у пісенній піднесеності. "Голова прострелена, кров на рукаве, след кровавый стелется по сырой траве...".

Герої безсмертні, вони не зважають на рани, мчать коні, блиск шабель, могутній крик "ура!", ворога немає, він повержений в дим і прах, торжество перемоги. Все це було з кінофільмів, які привозили в їхнє село, і в сільбуді без техніки, без електрики, власне, без нічого, кіномеханік прикріплював до дерев'яної лави динамку, а тоді, мов східний деспот, ставив

перед собою усіх сільських хлопців і вибирав з них, кому він довірить "крутити динаму", даючи електрику для демонстрування фільму.

Козак крутив динаму вже з сьомого класу, бо впадав в око кіномеханікам і своїм зростом, і своєю жилавістю і затятістю, що пробивалася з усієї його постаті.

Сидів верхи на дерев'яній лаві, крутив ручку ненависного електромотора, а сам не відривався від екрана, де розгорталися грандіозні битви за нове життя, лилася кров, торжествували правда і благородство, кінні полки летіли в битву за справедливість і честь, і він теж мчав з ними, підстрибував на дерев'яній твердій лаві, ніби на спині бойового коня, захлинався у крику, готовий був віддати своє життя народам і світам, за революцію і вічність.

А тут ще слова першого маршала: бити ворога на його території, і фільм про всемогутню армаду наших бомбардувальників, які знищують гніздовище ворога, і фільм про винищувачів, з піснею, що підіймає серця: "Любимый город может спать спокойно, и видеть сны, и зеленеть среди весны...".

І коли все порушилося непередбачено і неймовірно, він не повірив у те, що діється насправді, думкою і серцем був у дорогому для нього світі і ніякі сили не примусили б його змінити віру й надію.

Він занурювався у ночі, розпростерті над безмежністю українських степів, але невідомість і загроза не тривожили його, бо в молодій його свідомості билися слова Сталіна, з якими тільки й уявляв тепер життя своє і свого народу: "Наше дело правое. Враг будет разбит. Победа будет за нами".

Не уявлялося йому сили на світі, яка б змогла заперечити ці слова.

Велика земля лежала не десь, не відібрана від нього, — була тут, під його стопами, в його серці.

Яка ж ти прекрасна, моя земле! Вся у вишневих садках, в золотих бджолах, у піснях і пшеницях, у добрі й високих зорях.

Тепер була ще й у залізі. Здригалася й стугоніла від залізної ходи військ, від колон артилерії, машин, піхоти. Війська йшли і йшли, ночами і навіть удень, одні переганяли інших, ще інші йшли назустріч, їхні шляхи перетиналися або зливалися, невидима сила керувала цією великою армією, хтось знав, куди їм треба йти, і вони вірили йому і не відали ні страху, ні вагань. Коли десь удалині гриміла канонада, ніхто не мав сумніву, що то наші гармати, коли палали нічні обрії, усі вважали, що то горять фашистські колони, які мали нахабство прорватися у степи. Коли бачили в небі тільки фашистські "месершміти", "юнкерси" і "рами", то й тут знаходилося виправдання: мовляв, винищувачі наші над К:иєвом, над Одесою і над всіма великими й малими містами, щоб і муха там не пролетіла, а бомбардувальники летять на Берлін, на фашистське лігво, усе як у фільмах, все так, як треба.

Надто спокійними були вони, артилеристи, бо навіть їх, оцих сорокап'ятників, які мали б бути завжди попереду, може, навіть попереду піхоти, ще не пускали в бої, оберігали для майбутнього, для битв тяжких і вирішальних. Попереду й з боків іриміло й горіло, хтось там бився, падав, умирав, здавалося, лише для того, щоб вони йшли далі не в безсиллі й безнадії, не відступаючи, а рвучись туди, де все вирішуватиметься.

А літо ж було яке розкішне того року! І золоті тумани ранкові, і сади, обтяжені плодом, і хати, ніби білі голуби посеред степів, — ось щойно присіли і вже летітимуть, і зорі в небі такі тяжкі, що не втримувалися там і падали на плечі бійцям, а ті мали ловити їх і нести поперед себе, як найвищий дарунок.

Що довше йдеш степами, то більшими вони видаються, і вже не віриш, що дійдеш колись до їхнього краю.

Вони йшли ночами і тому здавалося, ніби кружляють на тому самому місці, — однакові степи, пологі спуски й підйоми, балки, байраки, повільні річечки, тихі ставочки, — усе однакове й монотонне, мов сон і забуття. Ночі були тихі, теплі, ясні, добрі, не вірилося, що хтось їх поруйнує. Щоправда, знав Козак, яка тяжка історія цих степів. Скільки війн прокотилося через них за віки й правіки. Смерть жила тут споконвіку, кров текла й червоніла, та все ж вічно перемагало торжество життя, волі й любові.

Докучав їм Султанов. Ставав дедалі нервовішим, прискіпливішим, несправедливішим, набридав бойовими навчаннями, не давав спочинку, примушував чистити "матчасть" і особисту зброю, носив із собою повну сумку військових статутів і урочисто обіцяв, що не заспокоїться, поки весь його "особовий склад" не знатиме їх назубок.

— Султанов перед самою війною закінчив полкову школу, — пояснював Козакові Боря Тетюєв. — Ти знаєш, що таке полкова школа?

— Звідки ж?

— Полкова школа — це... Ти от їхав куди? В училище?

— Берегової артилерії.

— Однаково яке. Училище — це, порівнюючи з полковою школою, курорт. А полкова школа — це водночас каторга й академія. Звідти виходять справжні генії війни. І зверни увагу: за короткий час можна з людини зробити генія.

Степ став звужуватися. Кружляння їхнє безконечне набувало загрозливого змісту. Земля уже й не лежала в могутньому спокої, а мовби здригалася піц ними, простір гримів ближче й ближче, канонади накочувалися, звідусюди, нічні пожежі обступали щільніше й щільніше. Розтривоженість охоплювала всіх, тільки Султанов веселішав і веселішав, що ближче підходили вони до канонад, до пожеж, до вогню. Вогонь обступив їх зненацька, горіли нескошені пшениці, горіли трави, горіли всі їхні шляхи, горів степ і все довкола, треба було пробиватися крізь цю стіну вогню, вирватися на простір (а може — ще в більший вогонь!), люди задихалися від диму і від полум'я, незвичні до вогню й до крові коні харапудилися, їм накривали голови мокрими плащ-накидками і вели за поводи, мов сліпих. Султанов їхав попереду свого взводу верхи на стройовому кавалерійському гнідому коні, якого він виміняв за обозну клячу не знати яким побитом і з якою додачею, кінь у нього був неляканий, сам він теж не знав ніяких страхів, хоч взвод вважався у батареї третім, але в походній колоні Султанов завжди вів свою гарматку першою, так ніби й сам старший лейтенант Храмцов перейнявся його нетерплячкою якомога скоріше допастися до ворога і великодушно надавав сержантові таку змогу.

І все ж з вогню їх завернули, не дали пройти до кінця, посеред ночі прийшов звідкись наказ, Султанов завернув свого гнідого, завернув взвод, скомандувавши "Праве плече вперед" і коли вони опинилися у тиші й темряві і приєдналися до якоїсь мовчазної колони піхотинців, сержант оголосив своїм бійцям:

Наш взвод приданий стрілецькій роті. Наказано зайняти рубіж уздовж правого берега Дніпра.

— Виходить, ми — придане? — засміявся у темряві Палярус. — А чиє ж весілля, дозвольте поцікавитися? Попереджаю: не моє. Я женитися наміру не маю. Ніяка красунечка мене ні за які гроші...

— Балачки! — строго крикнув Султанов.

— Товаришу сержант, — не без єхидства в голосі, звернувся до Султанова Палярус, — дозвольте сміх у залі?

— Одставити сміх!

Тепер ішли тільки ночами, щоб зайняти свій рубіж непомітно. Харчувалися з ротної кухні, а свій артилерійський НЗ сухим пайком, виданий їм на тиждень, зберігали на випадок непередбачених обставин. Султанов так само мучив усіх бойовим навчанням і статутами, коли хто-небудь пробував скаржитися на втому, погукував:

— Одставити балачки! Відпочивати будемо після війни!

— Хто доживе — відпочиватиме, — свистів Палярус. — Щодо мене, то тут можете не мати сумніву: в найшикарніших місцевостях нашої безмежної країни, у найшикарнішій обстановочці, з найшикарнішими. дівчатками і так далі! Може, хтось стане заперечувати? Сміх у залі!

До призначеного місця прийшли вночі. Зайшов уже місяць, примеркли зорі, темрява щільна й чорна довкола, але Султанов своїми котячими очима все розгледів, одразу знайшов місце для гармати, домовився з піхотним капітаном, випросив у того

двох кулеметників з ручним "Дегтярьовим" для прикриття артилерійської позиції, не ждучи ранку, наказав обладнувати вогневу позицію, копати окопчики для обслуги, зайнятися маскуванням. Вимучені безперервними переходами, невдоволені сержантовою поспішливістю, вони вважали цю нічну роботу безглуздою тратою часу й зусиль, та коли настав ранок, вимушені були переконатися у тому, що коли Султанов і не геній військової мислі, то принаймні великий чоловік у цій галузі.

Їхня вогнева позиція була обладнана на краю городу, поросло високими соняшниками й кукурудзою. Збоку віц гармати стояв невисокий погрібник, далі, за старою гіллястою грушею піц глиняною урвистою горою тулилася присадкувата широка хата піц очеретом, з лелечим гніздом на покрівлі і двома димарями. Господарчі прибудови стояли ще далі, над дорогою, яка круто спускалася тут до Дніпра, ховаючись за тою глиняною горою.

Хата, біля якої Султанов зайняв уночі рубіж, була тут цілком самотньою, село починалося десь за кілометр від неї, тягнучись уздовж дороги, понад плавнями, що підходили до Дніпра, але не впритул, а відгороджувалося від нього широкою піщаною косою. Село мовби притаїлося за тою косою, сховавшись од річки, а від степу ховалося теж, бо степ починався на високому плато, з якого й спускався шлях, що ним вони прийшли сюди вночі.

Протитанкова гармата Султанова стала саме навпроти того місця, де з степового плато широкий шлях спускався у долину з селом і де від того шляху відходило відгалуження до річки. Хто мав прийти з степу, проникнути до Дніпра, а чи, переправившись з того берега, вибратися сюди, той у всіх випадкам опинявся під вогнем сорокап'ятки, — усе це зрозумів навіть Козак, незважаючи на його цілковиту військову

недосвідченість, а Боря Тетюєв склав перед обличчям руки човником, повернувся до Султанова і захоплено вигукнув:

— Товаришу сержант, ви — геній військової мислі!

— Одставити підлабузництво! — гримнув Султанов.

Грановський видобув із свого речового мішка

чорний химерний футляр, розщіпнув його, дістав звідти чорну дудку з рядом блискучих клапанів, дмухнув у неї, надувши до почервоніння щоки, облизав свої повні красиві губи.

— Товаришу сержант, а музику дозволяєте? В музиці ніякого підлабузництва — чисте мистецтво.

Козак уперше почув, що Грановський музикант. Дивно, чому ж не казав про це досі. Він підійшов до ящичного, зазирнув йому в обличчя, доторкнувся пальцем до кларнета.

— Ти що, справді вмієш грати? — спитав недовірливо.

— Він для генералів грав! — крикнув Палярус — Правда ж, Грановський?

— І грав, — сказав той, продмухуючи кларнет, а може, просто набираючись духу. — Тобі й не снилося, як я ірав!

— Сміх у залі! — зареготав Палярус. — І бачив генералів зблизька?

— Отак, як тебе зараз.

— А які вони?

— Високі, — сказав поважно Грановський. — Такі високі, що тобі й не снилося.

— Усі високі?

— А ти ж думав!

— Сміх у залі! — сплеснув у долоні Палярус. — Я теж високий, а не генерал. Товаришу сержант, чому правильний Палярус не генерал?

— Балачки, — благодушно промовив Султанов. — Ви думайте про те, як краще служити й учити статути, рядовий Палярус. Рядовий Козак!

— Слухаю, товаришу сержант! — виструнчився Веніамін.

— Ви звідки родом?

— Недалеко звідси, тільки моє село на тім боці Дніпра.

— Прекрасно. Наказую вам встановити зв'язок із місцевим населенням.

— Єсть встановити зв'язок! Дозвольте запитання?

— Дозволяю.

— Що треба зробити для встановлення зв'язку?

— Піти в оту симпатичну хатку, — сказав Палярус, — познайомитися там із симпатичною Марусею і поїсти в неї пиріжечків із сметаною!

— Одставити балачки, рядовий Палярус, — наказав Султанов. — Рядовий Козак, виконуйте наказ!

— Єсть виконувати!

Вгрузаючи чобітьми в м'яку землю. Козак пошурхотів між соковитою кукурудзою, соняшники стріпували йому з своїх золотих брилів легенький пилок, гарбузи підставляли під ноги круглі лискучі боки, перед самою хатою з-за перелазу рожеві мальви привітали його сонними личками. Сінешні двері не були замкнені, він тихо прочинив їх, війнуло на нього теплим духом молока, яблук і сухих трав, обійняла добра, знана з дитинства темрява, повела в цих незнайомих сінях так, ніби в батьковій хаті, привела

до хатніх дверей, поклала йому руку на клямку, але він не став одчиняти дверей, а ледь чутно стукнув, тоді стукнув голосніше, але ніхто не відгукнувся, і Козак потихеньку відхилив двері, просунув у темну хату (вікна, мабуть, були ще звечора завішені ряднинками для маскування) голову, прошепотів:

— Можна?

— Хто там? — почувся дівочий голос з другого кінця хати. — То ти, Саню?

— Боєць Козак, — сказав він одразу зчужілим і неслухняним голосом.

— Ой лишенько! Вже й сюди дійшло! — пролунало злякане. — Де ж ви? Хто ви? Я не бачу. Відтуліть отам вікно. Саня, мабуть, ще спить. Вона в хатині. А я недужа. Оте вікно біля дверей одтуліть. А тоді ось біля мене.

Він пішов на голос, робив те, що підказував голос, і коли відтулив обидва вікна і світло проникло до просторої, хоч і з низькою стелею і з великою старовинною піччю хати, побачив у кутку на скрині високу постіль, прекрасне бліде обличчя на подушках, розметані чорні коси і всохле тіло під простирадлом, як у трирічної дитини.

— Підійдіть, — попросила дівчина. — Як вас звати? Мене звуть Надею. Саня зве Надькою. Ви теж так звіть. А вас як?

— Козак, — розгублено відповів він.

— Це прізвище. А звуть?

— Веніамін.

— Як дивно. Я ніколи й не чула. І в книжках не зустрічала.

— На мене кажуть іще: Веня.

— Я теж вас зватиму так. Згода?

Він не встиг відповісти, бо двері з хатини рипнули й у напівтемному отворі вималювалося щось смагляво-золотисте, в коротенькому, занадто тісному ситцевому платтячку і теж мовби смагляво-золотистому (чи й було воно, те платтячко?), сказало сонно, здивовано, вередливо:

— З ким це ти, Надько, любезничаєш з досвітку?

— Це, Веню, моя сестра Саня, — сказала Надя так, ніби вони з Козаком знались уже он скільки часу. — Саню, познайомся.

Смагляво-золотисте наблизилося до Козака, війнуло на нього ще теплішим і духмянішим, ніж у сінях, вдарило мінливим переблиском очей, різонуло усміхом.

— А губатий який! Тобі ще моню смоктати, а не воювати! Де ти такий узявся?

— Мене прислав сержант Султанов сказати, що ми обладнали на вашому городі вогневу артилерійську позицію, — відчеканив Козак, не піддаючись на Саньчину зневагу.

— А який він, той ваш Султанов? — поспитала Санька, ще ближче підсовуючись до Козака.

— Він командир нашого взводу.

— Веню, ти її не слухай, — прошепотіла Надя. — Вона з усіма така. Вона добра, а показати нікому не хоче.

— А ти мовчи! — гримнула на неї Санька. — Лежиш, то й лежи!

— Я хотів спитати, — для розмиру між сестрами втрутився Козак, — хотів спитати, де у вас колодязь? Нам після маршу помитися, ну і взагалі — вода...

— Колодязь? — чмихнула Санька. — А внизу наш колодязь. Дніпро. Бери коромисло, дві цеберки — і гайда! Воду носити вмієш?

— Та вмію!

— А вмієтесь, то приходьте в гості. Приводь свого Султанова. Чи, може, мені до вас?

Козак не знав, як на це подивиться сержант, тому не відповів, зніяковіло переступав з ноги на ногу.

— Боїшся сержанта? — одразу збагнула Санька. — Не бійся, не піду я до вас. Де ви там, над дорогою, мабуть?

Він мовчки кивнув, сухий клубок застряв йому в горлі, ніяк не прокочувався далі.

— Ми з Надькою тут самі, — вирішила подобрішати Санька, хоч Козак ні про що її й не розпитував. — Батько погнав худобу за Дніпро. Фермою завідував, його й послали. А маму громом убило. Сім років, як убило. Ти звідки родом?

— З-за Дніпра.

— У вас там грім бив людей?

— Бив.

— Отож.

— Ну, то я піду? — сказав Козак, не знаючи, про що далі вести мову з цією колючою Санькою.

— Іди, — байдуже відвернулася вона від нього, підняла голі смагляві руки, стала поправляти покучмлене русяве волосся.

— Приходь до нас, Веню, — попросила Надя. — Саня добра. Приходь. Гаразд?

— Я постараюсь, — пообіцяв Козак.

Вийшов з хати, мов скупаний.

Шпортався в огудинні, перечіпався через гарбузи, зосліпу натикався на товсті соняшники, які вже не сипали на нього золотим пилком, а боляче дряпали йому руки й лице своїми шорсткими, як наждак, тілами. Де він, і що з ним, і як?

Втікав з тої хати, від непроспаного байдужого дівочого голосу, від невиразної золотистої смаглявості, а сам ладен був вернутися назад і знову зазнати солодкого приниження, якого щойно зазнав, і все віддав би за те приниження, і за свою безпомічність, і незграбну наївність, аби лиш чути той голос і дивитися, бути поряд, згадувати...

Такого не могло бути, а отже сталося, було насправді, повторилося, ніби сон, мана, чаклунство. Той самий голос, те саме лице, та сама постать і навіть ім'я... Санька! Вдома він був закоханий безтямно в сусідську Саньку, так само ліниву тілом і голосом, як оця тут, так само недбалу до всього довкола, так само золотисто-смагляву, мов хмарина в досвітньому небі, ще не осяяна сонцем, а тільки підсвічена якимись невидимими променями, навіть віком вони були однакові — обидві старші за Козака років на два чи три, може, тому він і закохався тоді в Саньку, бо хлопці завжди так роблять, їм подобаються чомусь трохи старші дівчата, в яких приховується незбагненний чар і тяжка вабливість, а може від їхніх буйних тіл розлунюється, ніби

від якихось таємничих золотих дзвонів, гріх, заборона, сором, вічний поклик, усе те, що за сімома печатями заборон і неприступності і що, саме завдяки цьому, у всі часи найбільше притягує незміцнені молоді душі.

Козак не відкривався про свою хлоп'ячу пристрасть до Саньки жодній живій душі, він і собі міг признатися хіба що вві сні, але незабаром мав переконатися, що ніщо на цім світі не може зостатися непоміченим, і вже хтось запримітив, які погляди кидав він на Саньку, як дрижав його молодий голос, вимовляючи її ім'я, що казав він про тих, кому Санька дарувала свою увагу, як стежив за тим, з ким вона танцювала в сільбуді, якому уповноваженому усміхалася, з ким перемовилася словом, кому усміхалася, за ким зітхнула.

У них був Петро Левків, насмішник, гостроязикий, нещадимий і вреднючий, він давав усім образливі прізвиська, переслідував кожного, безжально викриваючи його вади, закоханість для нього теж була вадою і предметом осмішнення, і коли він якимсь чином здогадався про затаєне почуття Веніаміна до Саньки, він одразу продражнив Козака Санюнею. Козак вважав, що лізти в душу людині — це найбільша несправедливість на світі, йому було кривдно до сліз, але Петро не знав і не хотів знати таких переживань і переслідував Козака так, ніби це бра якась дичина для мисливця. Веніамін і досі не міг забути, як уже цього літа, за тиждень до того, як вш мав кінчати десятирічку, Петро Левків познущався з нього, а Санька, хоч теж здогадувалася про Веніамінову закоханість, не захистила його, а ще мовби чорно відплатила за його чисте почуття.

У школі вже йшли випускні екзамени в десятому класі, Козак мав готуватися до математики (був завжди першим учнем у цій дисципліні), але батько сказав, що завтра починають закладати силос у ями, і він кинув підручники, кинув

математику і все своє майбутнє, і побіг до силосних ям, бо знав, що там топтатимуть силос дівчата і серед них — Санька.

Петро Левків, перший їхній механізатор, возив січьку до ям. Побачивши Козака, він виявив усю ту радість, якою живуть мстиві душі, кинув свою машину, підбіг до Веніаміна, удав, ніби обнімає його за плечі, і штовхнув до ями, де топтали силос дівчата, а між ними й Санька. Штовхнув його Петро так уміло, що Козак упав саме біля Саньки, він ще підводився незграбно і зніяковіло, а вона не підскочила, щоб йому помогти й поспівчувати, а вхопила повні пригорщі силосної січки й сипнула йому межи очі з Відьмівським якимсь сміхом. І поки він протирав очі, Санька сміялася дужче й дужче, заохочуючи всіх Дівчат, ЯКІ топтали силос, і собі сміятися з цього незграбного завтрашнього випускника, а він не міг ні образитися, ні крикнути всім їм, а передовсім Саньці, як він її кохає і що він готовий життя віддати за неї, за один її погляд, за саме скинення її лінивої брови. Образа і блаженство.

І ніхто з них тоді не знав, що за десять днів почнеться страшна війна.

Де тепер ті хлоп'ячі образи, але ось біль наздогнав його і тут, і ця Санька своїм лінивим тілом і лінивою зневагою нагадала іу Саньку, і він утікав од них обох, утікав од спогаду і від нагадування, плутався у кукурудзі, немов у непролазних хащах, ніби в безконечному лісі, не знав, чого йому більше хочеться: відбігти якомога далі від хати й двох сестер, чи вернутися назад, щоб ще раз зазнати зневаги, але й блаженства, болю, та не гіркого, а солодкого.

Вискочив просто до погрібника, біля якого на снарядних лотках сидів Султанов і голився бритвою "Труд.Вача", безжально обшкрібаючи свої мужні щоки до синюватого блиску.

— Дозвольте доповісти! — крикнув Козак.

Султанов недбало змахнув вільною від бритви

рукою, слухав чи й не слухав, що доповідає йому Козак, ні здивування, ні запитань, так ніби знав уже все й без цієї розповіді, зате Палярус, почувши про двох молодих сестер, одразу накукурічився і закружляв довкола Султанова й Козака, наспівуючи:

— Красавица моя талантами полна, имеет потрясающий успех... Товаришу сержант, дві дівчини — це ж пожвавлення у залі!

— Одставити, Палярус, — спокійно кинув Султанов, але на Паляруса це не подіяло, він покружляв собі далі, доспівуючи свою безглузду пісеньку:

— Моя красавица всем очень нравится походкой нежною, как у слона, та-ра!.. Танцует, как чурбан, поет, как барабан, а все-таки она милее всех!..

— Приготуватися до сніданку! — гукнув сержант, обполіскуючись з брезентового відра дніпровською водою (хтось уже встиг принести, поки Козак "встанонлював зв'язки з місцевим населенням") і витираючи обличчя, шию, груди білим вафляним рушничком.

Ардаб'єв, який любив попоїсти, уже привіз від ротної кухні з села їхні котелки з кашею, снідати сіли біля погрібника на траві, підставляли обличчя сонцеві, що викочувалося з-за Дніпра, перекидалися поглядами з-над котелків і алюмінієвих кухлів з чаєм, вдоволено позирали на зроблене їхніми руками вночі, на

вдало вибране місце, на окопчики, на маскування, на прибраність і затишок.

— Порядок на вогневій! — вдоволено промовив Султанов і цим ніби подякував усім за безсонну ніч.

— Як на парадній лінійці в полковій школі, товаришу сержант, правда? — лукаво позирнув на Султанова Боря Тетюєв.

— Одставити полкову школу, — незлобиво пробурмотів сержант.

— Зараз головне — що? — сказав Палярус. — Головне — поспати хвилин шістсот! А тоді — до дівчаток...

— А мені б чоботи скинути, щоб ноги не тужили, — простогнав Ардаб'єв. — Товаришу сержант, дозвольте спати не в повній бойовій, а хоч без чобіт.

— Одставити сон! — Султанов підвівся, — Кінчати сніданок і приготуватися до бойових навчань!

— Товаришу сержант, — благально склав руки Грановський. — Ми ж не спали вже двадцять чотири години! Я все-таки звик спати щоночі.

— Забувайте свої звички, Грановський, і пам'ятайте тільки статути, — спокійно порадив йому Султанов. — Ардаб'єв, Будник, Планкін, почистити коней і пустити пастися. Обслуга — до гармати! Ардаб'єв, де ваш протигаз? Рядовий Грановський, знову ви заправляєте гімнастерку в штани? Це вам не на гражданці. Затягніть пояс! Струнко! Бігом марш! Лягай! Встати! По-пластунськи!

Ясний літній день розпросторювався над землею, розлітався попід небесами далі й далі, а для них він безжально звужувався до суворого сержантового крику, до команд, які вони вже знали, як таблицю множення, до тисячократно повторюваних примітивних, але яких же виснажливих рухів, до безглуздого борюкання з власним тілом і з залізом, тяжким і набридливим. "Танки зліва! Хобот вправо! Танки праворуч! Хобот вліво!.. Танки!.. Хобот!.."

Болять руки, болять ноги, болить усе тіло, але Султанов не знає милосердя, та над ними невидимо простирає всемогутні руки молодість, і досить лиш миттєвого перепочинку — і вже душа рветься кудись, нестомна, непогамовна, легка, як вітер.

Султанов точно вичував ту межу, за якою уже вичерпувалися всі сили, і завжди вчасно командував:

— Перекур!

Вміло скручував величезну "козячу ніжку", всипав у неї мало не жменю чорної міцної махорки, викрешував кресалом, яке Ардаб'єв по-казахськи ласкаво звав "чик-пак", вогню, прикурював, пахкав, мов вулкан, добродушно питав:

— Кому прикурити?

Козак не курив (хоч у школі на кожній перерві бігали в дерев'яний нужник у кінці двору й похапцем смалили там дешеві цигарки не так для приємності, як для форсу), але ж махорку давали всім солдатам, а він не хотів відставати від інших ні в чому — і ось давився гірким димом, кашляв, витирав сльози, терпів насмішки Паляруса і... відчував себе мужчиною. Не Султановим, — куди там! — та все ж. Хотів бути дозрілим, сильним, мужнім, як їхній сержант, і готовий для цього на все.

Боря Тетюєв не курив. Для його глевтякуватого тіла сержантська наука давалася найтяжче. Сидів на станині гармати, постогнував, пробував підняти руку, щоб витерти піт з обличчя й шиї, і не мав сили.

— Товаришу сержант, — ледь ворушачи засохлими губами, промовив він, — я не бачу користі від нашого так званого навчання. Пристріляти дорогу, по якій може просуватися ворог, — ось що нам треба зробити!

— Пристрілювати не будемо, — твердо заявив Султанов. •— Я не можу витрачати снаряди. Хто їх нам підвезе? Може, ви, Тетюєв? Мовчите? Можна не відповідати. А прострілювання ви, як навідник, повинні зробити й так.

— На око?

— Виміряти до метра! Власними ногами.

— То дозвольте міряти? — одразу пожвавішав Тетюєв.

— Одставити! Вже виміряно.

— Хто ж це зробив? — здивувався Боря.

— Ваш сержант.

— Не може цього бути! Коли ж ви встигли, товаришу сержант?

— Вночі, коли ви, Тетюєв, куняли на ходу, я під час просування на місцевості до цієї вогневої виміряв усі відстані кроками. Можете запам'ятати. До виходу дороги з степу —

чотириста п'ятдесят метрів. До спуску в долину — триста метрів. Місток — триста метрів. Запитання є?

Запитань не було.

— Може, комусь не подобається наш розпорядок? — спокійно поцікавився Султанов. — Хтось хоче спати? Безсонна ніч? Для солдата безсонна ніч — додатковий заряд бадьорості! Може, комусь не подобається, що я командир? Прошу висловлюватись.

— Тиша в залі, — гмикнув Палярус. — Ніхто не хоче ліпшої долі. Перша заповідь артилериста: подалі від начальства, якомога ближче до кухні.

Ардаб'єв, який прийшов доповісти, що коні вже на пастівнику, зітхнув при згадці про кухню:

— Ех, оце б боршу з сметаною!

— Наш Ардаб'єв уже знає український борщ! — зареготав Палярус. — Йому вже хочеться борщу! А тисяча одної ночі тобі не хочеться? Щоб ти спав на посту, а Шехерезада розповідала свої шикарні казки.

— Кінчай перекур! — підвівся Султанов.

— В повітрі запахло стройовою підготовкою, — випнув груди Палярус.

— Балачки! — добродушно осмикнув його сержант. — До обіду будемо чистити матчасть і особисту зброю.

Коли вже опинилися поряд із Тетюєвим, Козак спитав Борю:

— Ти навідником давно?

— Місяць. До того був водієм танкетки. У нас батарея була — блиск! Шість гармат, механічна тяга, снарядів — гора, весь припас із собою, навіть арт— майстер свій...

— Де ж воно все поділося?

— Де? Нарвалися на фашистську колону — ось

де!

Козак не повірив.

— На колону? Отут у степах?

— Ну, не тут, а за Бугом — хіба не однаково?

— І ціла колона? Не може бути!

— Слухай, — подавився на нього трохи злякано Тетюєв, — що з тобою?

— Не можу повірити, щоб уже колони їхні по нашій землі...

— А що літаків їхніх повне небо — у це віриш? Під бомбами був?

— Був, а не віриться. Все мов сон.

— Ну, в мене теж цей сон був. Як чесонули нас їхні танки, як пішло все вогнем та димом, — отоді повірив. У нас командиром батареї був не Храмцов, а майор Бакаєв. Маленький такий, нервовий, злий, як чорт. Тут б'є, тут горить усе, горить і моя танкетка, а він вискочив з диму, налетів на мене, вхопив за груди, кричить: "Чому не біля гармати? Де обслуга?" А де обслуга? Всі мертві, і я не знаю, живий чи мертвий. А майор знов на мене; "Чому не стріляєш?" — "Не вмію". — "Давай снаряди!" І сам до прицілу. Бачив би ти, як він бив! Запалив танк, три бронетранспортери, тут уже з першого взводу лейтенант з двома бійцями прибігли, але майор сам стріляв, поки й відігнали фріців, а тоді при всіх обійняв мене, поцілував і призначив мене навідником. А так довелося б ставати їздовим. І сказав: орден тобі, боєць!

— Де ж твій орден? — спитав Козак.

— Десь іде.

— А майор? Де він?

— Дали йому дивізіон. А в нас став Храмцов. Ну, та тепер тільки Султанов, більше нікого.

— Мені Султанов подобається, — сказав Козак, — надзвичайно подобається.

Тетюєв промовчав. Мабуть, не міг забути, до якого виснаження доводив його щодня сержант.

Обід Планкін привіз у термосах, тому на гаряченьке притупали і два кулеметники, які прикривали вогневу від дороги.

— До такої каші та наркомівські б сто грам! — поцмокав губами Палярус.

— Сто грам одержите, коли будемо в боях, — пояснив Султанов.

— А де ж ми зараз, товаришу сержант? — здивувався Палярус.

— На курорті. І, як доповів рядовий Козак, ще й поряд із вродливими дівчатами. Вам ясно, Палярус?

— Коли дівчата, то навіть суду ясно, товаришу сержант!

Козак насторожився. З самого ранку ждав він, коли ж Султанов відгукнеться на його повідомлення про молодих господинь цього обійстя, але сержант, здавалося, не звернув на ті його слова ніякісінької уваги, одразу забув, заглибившись у свої командирські клопоти. Але ж тепер згадав! І, може, захоче піти познайомитися, а коли так, то звелить і йому, Козакові, йти разом з ним. Бо хто ж "встановлював зв'язок з місцевим населенням"!

Однак Султанов більше не згадував про дівчат. Обід закінчився, котелки помито принесеною їздовими з Дніпра водою, пролунала команда: "Мертва година!" Повторювати не доводилося. Вмить розкатано скатки, простелено шинелі, котелки, накриті пілотками, — у голови, і вже всі, крім вартового Тетюєва, сплять, як убиті, один підклав долоню під щоку, другий по-дитячому підігнув ногу, притискаючи Гі мало не до грудей, третій розкидавши руки, горілиць, Султанов спав на

животі, мовби й уві сні прислухаючись, чи не стугонить степ під фашистськими танками, щоб миттю підскочити й закричати:

— Підйом! До гармати!

Він справді крикнув "Підйом!" рівно за годину, не знати, як відмірявши у своїй свідомості час, бо ж годинника ні в кого не було, а сам Султанов на руці мав тільки компас.

— Приготуватися до політзанять! — скомандував він. — Всім зібратися біля цієї споруди.

І показав на погрібник.

— Погрібник, — прийшов йому на допомогу Козак.

— Одставити пояснення. Надалі називати, як я сказав: споруда. В нашому розташуванні вона тільки одна, отже, пояснення зайві.

Козак мимоволі подумав, як далеко йому з його вчорашньою хлоп'ячістю до такої точності розуму. Подумав і ще раз у душі схилився перед блиском Султанова.

Найперша запорука успіху навіть у незначному бою — завжди бзгги напоготові, натягнутими, як пружина. Султанов прекрасно знав, яким чином тримати солдатів у такому стані навіть тоді, коли вони сплять, не давати розслабитися бодай на мить. Невідомість — ось чарівний ключик до всіх душ. Солдат може знати тільки те, що має відбутися зараз, найближчим часом, що ж буде далі, — те не для нього, те для командира, за яким сила і право, знання і передбачення. Тому оголосивши про політпідготовку, Султанов, ясна річ, не став повідомляти, що вони робитимуть далі, чим наповнюватиметься їхній день,

безмежний літній день над Дніпром, який міг принести кожному з них стільки безжурної радості й щастя, коли б не війна і не були вони солдатами і не стали оіуг, на рубежі, визначеному їм долею. На політзаняття зібралися швидко і не так від солдатської запопадливості, як із простої цікавості: що їм скаже Султанов? Досі на всіх політзаняттях він розповідав про становище на фронтах, говорив про Одесу, про Київ, про Дніпро, про бої на Соловйовій переправі, про мужність прикордонників у Перемишлі, про капітана Гастелло і Віктора Талаліхіна, усе це йому повідомляли вищі командири, самі довідуючись про найостанніші вісті по телефону, по радіо чи й просто через зв'язкових, які наздоганяли колони в степах, передаючи накази високих штабів.

Але звідки почерпне відомості сержант Султанов отут, на березі Дніпра, відрізаний від усього світу, не маючи зв'язку навіть із піхотною ротою, до якої "придана" його гармата, не знаючи, з якого берега річки треба чекати ворога — чи не допускати до переправи, а чи відбиватися від тих, хто полізе через річку?

Вони всідалися біля погрібника ще отерплі зі сну, ще з затуманеними очима й головами, але вже пробуджувалася у них молодеча цікавість: що ж їм скаже сьогодні сержант і звідки він може знати більше, ніж вони, а вони не знають нічого! Однак не було злостивості в їхніх думках, тільки добродушна цікавість, а ще: віра в понад природні здатності їхнього командира. Коли він, маючи на руці компас замість годинника, точно вгадував час, то чому б не міг вгадувати й обстановку на фронтах?

Султанов перевершив усі їхні сподівання, оголосивши:

— Політнавчання сьогодні проводить рядовий Козак.

— Я? — не повірив Козак.

— Так. Ви. Ось ми вийшли на рубіж ріки Дніпро. Це ваша рідна ріка.

— Рідна, — сказав Козак. — Ви не помиляєтесь, товаришу сержант.

— Прекрасно! Розкажіть, як ви будете захищати свою рідну ріку від німецько-фашистських загарбників.

— Тиша в залі, — сказав Палярус.

— Балачки! — суворо зиркнув на нього Султанов.

— Ти заспокойся, заспокойся, — прошепотів Козакові Боря Тетюєв.

Грановський великооко втупився в Козака, підбадьорливо ворушив соковитими губами: давай! давай!

— Я... я разом з усіма, — Козак підвівся, не знав, що казати. — Я дам їм належну відсіч... І не пошкодую... Не тільки крові, а й...

І тут відчай стиснув йому горло, і не життя власного було шкода, не смерті лякався, не про відворотне думав, — щось більше й непереборніше постало перед ним, і він майже прошепотів:

— Товаришу сержант, а хіба фашисти можуть дійти аж сюди?

— Од ставити запитання! — сухо кинув Султанов. — Раз ми тут стоїмо, значить, дійдуть і сюди. Сідайте, рядовий Козак! Зараз я ознайомлю вас з обстановкою на фронтах.

І він справді став розповідати їм, де і що діється, і вони зачудовано слухали і вірили кожному його слову, але водночас все ж пам'ятали, що політзаняття сьогодні починалися з їхнього товариша, з Козака, кожен пробував уявити себе на його місці, і кожному ставало страшно.

Не мали належного людського досвіду, не вміли висловити словами, що думали й відчували, були безрадні перед загрозою, що нависла над ними, безсилі перед невідомістю, але й готові до всіх несподіванок.

У Грановського палали очі. Не питаючи дозволу в Султанова, він метнувся туди, де були їхні речі, став перед усіма з своїм кларнетом, поклав пальці на клавіші, надув щоки.

Всі сиділи мовчки й незрушно. Навіть Султанов забув про свої командирські обов'язки. Кларнет Грановського подав голос. Він застогнав, заплакав, темно зойкнув, глухо зітхнув, і полилося, полилося з нього таке тужливе, таке прекрасне, що й слів для нього не знайдеш, — правда, краса, молодість, усе було в тій музиці, а що може бути дорожче на землі й у житті?

Першим належало подати голос командирові, тож першим справді обізвався Султанов.

— Що це? — суворо спитав він Грановського.

— Гайдн.

— Німець?

— Бетховен теж німець, — з образою у голосі зауважив Грановський.

— А хто проти Бетховена? — здивувався Султанов. — Я особисто не бачу нікого. Може, ви бачите, Грановський? Мовчите? Гаразд. Це у вас кларнет? Так? З чого він зроблений? Можете не відповідати. Не знаєте. А в нас є такий інструмент — зурна. Справжню зурну роблять із гомілки героя. Тоді вона може вести своїм голосом цілий народ за собою. Ви не чули зурни? Ніхто ие чув? Шкода. Дозвольте ваш кларнет, Грановський.

Він узяв інструмент, дмухнув у нього, пробігся довгими сильними пальцями по клавішах, обвів поглядом своїх солдатів, і враз ця чорна дудка з лискучими клапанами на ній заклекотала таким могутнім клекотом, вдарила такими пронизливими звуками, покликала й повела їх — не відірвешся, не вивільнишся, не порятуєшся.

— Отак, Грановський, — сказав Султанов, витираючи наконечник кларнета. — Отак! Оголошується перерва на півгодини! Після перерви будемо займатися вивченням місцевості!

— Товаришу сержант! — закохано дивлячись на Султанова, вигукнув Грановський. — Але це ж музика! Ви справжній артист!

— Одставити, — відмахнувся Султанов. — До служби це не має ніякого відношення.

Він підвівся і став ходити туди й сюди "по розташуванню", як сам би висловився, а всі сиділи, здивовані й приголомшені

тим, як несподівано розкрився перед ними Султанов — і самою музикою, і ще чимось незнайомим, тривожним.

Козак несподівано простягаув руку до кларнета Грановського, несміливо доторкнувся кінчиками пальців до клавішів, і пальці йому одразу затерпли, він лякливо відсмикнув їх.

— Чого ти? — ласкаво сказав Грановський. — Вмієш грати? На якому інструменті?

— Тільки на мандоліні. У нас у школі був музичний гурток. Ну і... Але хіба то музика? "Полька-радіо", "Амурські хвилі", "Краков'як", "Чардаш"...

— У тебе пальці піаніста, — втішив його Грановський. — Ти навіть не знаєш, які в тебе пальці! Це не пальці, а суцільне мистецтво!

— Не дурачся, Грановський, — подав голос Боря Тетюєв. — Чи ти знаєш, що таке мистецтво? І чи хто з вас знає? А от я знав мистецтво таке, що вам і не снилося! Думаєте, я шофер та й усе? А мене в Академію мистецтв усі скульптори наперехват! Билися за мене. Всі хотіли ліпити з мене Аполлона.

— Кого-кого? — обізвався Палярус, який перед мистецтвами німотствував і знікчемнювався добровільно й з радістю.

— Аполлона, бога краси й мистецтв.

— Сміх у залі, — спокійно заявив Палярус. — Коли Боря Тетюєв Аполлон, тоді хто я — Костя Палярус?

— Коли рука летить над клавішами, — задумливо промовив Грановський, — вона летить над світом, над життям і вічністю. Ви це розумієте?

— Пожвавлення у залі! — хмикнув Палярус.

— Палярус! — із притиском промовив Грановський. — Я чув, ніби ти будував московське метро. Припустимо, що будував. Не станемо перевіряти. А я не тільки музикант, а й штангіст. Я можу кидати через себе таких, як ти, і правою і лівою рукою. Потрібні пояснення?

— Тиша в залі, — зітхнув Палярус.

— Слухай, Грановський, — палко зашепотів Козак. — Ти ж такий музикант! Як же ти опинився тут? Навіщо?

— Ну, звичайно ж, я був у музвзводі, — Грановський витирав кларнет, акуратно вкладав його в чорний, вистелений із середини чорним бархатом футляр, — міг би лишатися там до кінця війни. Але ось нас піднімають по тривозі, везуть машинами з Києва у Броварські ліси, там уже зібрано тисячі війська, чи я там знаю, скільки, усі вишикувані чотирикутником, каре, як колись казали, а всередині чотирикутника викопана яма, перед ямою молодий білявий чоловік, у нашій формі, але без пояса, руки йому зв'язані за спиною. Перед ним відділення солдатів, у касках, і з гвинтівками напоготові, трохи збоку — Генерали, і серед них сам Кирпонос. Тоді читають вирок. За зраду Батьківщині і за те, що хотів служити фашистам, перебіг до них, пройшов школу диверсантів (за тиждень!), вистрибнув із парашутом на станції Дарниця, ракетами давав знати ворожій авіації про рух ешелонів, за все це — найвища міра покарання, розстріл! Ну, ми там не грали, тільки стояли і дивилися, але коли я про все розповів своїй мамі, то вона сказала:

— Ти ж можеш бути солдатом, а не музикантом?

І я попросився в артилерію.

— Грановський, дай я тебе поцілую! — вигукнув Палярус. — Ти хотів у корпусну артилерію, а потрапив у протитанкову. Як наш Козак: їхав у берегову, а опинився у сухопутно-смертоубийственній!

— Ая не шкодую, — сказав Козак. — Може, хтось чув од мене, що я шкодую?

— До речі, я так само, — підтримав його Гра— новський. — І хто хоче мати зі мною справу, хай спробує заперечити.

Підійшов Султанов, скомандував:

— Встати! Починаємо ознайомлення з місцевістю...

Ганяв їх до самого вечора. Переміряли ногами всі відстані довкола вогневої позиції. Обійшли все довкола. Побували на березі Дніпра.

Коли коротенький ланцюжок їхнього строю ви— зміївся понад глиняною кручею і опинився на березі і коли їм у розігріті обличчя дихнуло прохолодою ріки і очі наповнилися її широчінню, Султанов одразу відчув, що його влада над цими молодими душами тут закінчилася, тому, не гаючись і не роздумуючи, скомандував:

— Вільно! Розійдись!

І вони побігли до води, грузнучи в піску, насилу вивертаючи з його чіпких пасток тяженні чоботяри, сміючись і розмахуючи безладно руками, вигукуючи слова, значення яких не знали й самі.

— Ех, водичка, благодать Божа! — похлюпотів долонями в м'якій теплій воді Палярус. — Покупатися б та помити своє грішне тіло! Товаришу сержант, дозвольте?

— Купання дозволяю, — підходячи до води, сказав Султанов. — Двадцять хвилин на купання!

— Мало, товаришу сержант! Ну, хоча б півгодинки!

— Не торгуйтесь, Палярус. До речі, три хвилини вже минуло...

Вони стали скидати з себе обмундирування. Султанов стояв і спокійно спостерігав. Гірські люди не купаються. Це для рівнинних жителів. Козак нічого не бачив і не чув. Перший опинився у воді. Пробрьохав по мілкому, склавши руки стрілою, пірнув углиб, блиснув білою спиною далеко від товаришів, поплив на широчінь, на бистрину, туди, де за фарватером ріки зеленів довгий острів, весь у травах і нахилених над ними розложистих вербах.

— Козак, далеко не запливати! — стривожено гукнув Султанов.

Чи він чув ту пересторогу і чи взагалі здатен був чути що-небудь? Ріка обіймала його, рідні ласкаві води несли в дитинство, у запаморочливий світ, де в першому броді соловей щебече, у другому броді зозуленька кує, а у третьому броді сопілочка грає, в четвертому броді дівчинонька плаче... І тут

були чотири броди життя їхнього, тільки не соловейко щебетав, а гриміли бомби над степами, зозуля відлічувала не радісні літа, а час до вмирання, не грала сопілочка, а тужив кларнет Грановського, і дівчинонька плакала не від любові, а від покинутості, як оті дві сестри в хаті над Глиняним урвищем.

Та Козак ладен був усе забути, потрапивши в обійми Дніпра.

Дніпре, Дніпре, течеш ти, мов тужливий спів тисячолітній, без кінця і без краю, немає тобі міри і ніхто не збагне ніколи таємниці твого народження. Не було в тебе захмарних гір і вічних снігів біля колиски, не було тих льодовиків, що лежать на кам'яних хребтах справіку, посилаючи на рівнини свої холодні мертві води, вмів ти приховувати свою силу і течію, так що відчути їх міг тільки той, хто опинявся на твоїй бистрині і заволодівала ним сила могутня й незборима, мов чар.

Усе відродилося у Козакові, щойно він доторкнувся до води, занурився у неї. Відпливав од берега — плив у дитинство, туди, де жив ще вчора, не знаючи іншого життя, надто ж так жорстоко сплетеного з смертю й руйнуванням.

Згадувалося йому, як малими бігали через плавні до Дніпра, коли він "зашеретовувався", і повесні на скресання криги. І на розливи вод. Дикі гуси над тими розливами, журавлі на зелених островах, м'які трави в теплій воді, мов русалчине волосся, качині гнізда в молодій осоці. Тоді вода спливає у Дніпро трави у плавнях густішають, стають зеленою стіною а за нею пиляє своєю пилкою деркач, якого ніколи не побачиш, хіба що викосять косарі біля гнізда Згадувався той закуток між Прядивкою і Дніпром де косили сіно, сушили вимочене прядиво, палили вогниша на Івана Купала і золоті дощі падали на них з-під літнього сонця. Дощ на Дніпрі починається завжди чомусь від берега, набігає з плавнів, шумить у шелюгах, тоді тяжкі краплини на піску, ближче, ближче до води, а тоді "ляп-ляп-

ляп!", і далі й далі, аж до середини Дніпра, а там уже все потемніло, спина ріки холодно витнулася, води небесні з'єдналися з річковими, — і вже суцільна темна стіна, і шелест, шум і шерех: ш-ш-ш!..

Але це лиш зрідка, бо літній Дніпро завжди міниться на сонці, пливе в золотисто-синіх переблисках, кличе до себе, зваблює, зачаровує, вселяє у молоді душі якийсь шал, одур, і всі намагаються перепливти ріку, здолати її могутню течію, добратися до кам'яних забор на тім березі, під ті високі похмурі кручі, що нависають над водою з того боку.

Тільки подорослішавши, люди заспокоюються і живуть над рікою, уже й не пробуючи не те що перепливти її, а навіть купатися. Коли ж і купаються, то тільки поночі, цнотливо, майже покрадьки, мовби сповнюючи якийсь прадавній таємничий ритуал.

А солдатське купання... Що ж солдатське купання? Ще не встигло тіло відчути велику силу ріки, а вже треба назад, на берег, до суворого обов'язку і ще суворішої долі.

— Одягатись! — гукав з берега Султанов. — Швидко!

Якийсь безжальний механізм у його досконалому тілі точно відлічував не тільки години, а й хвилини, секунди, і ось він уже подав сигнал, що визначені сержантом двадцять хвилин минули, кінчилося коротке блаженство, кінчилася радість, затьмарилося усе, що золотою хмарою оповивало щойно кожного при доторку до теплої м'якої води.

А все ж таки купання помогло. Ще довго відчували свіжість і бадьорість, жартома одпирхувалися, так ніби й досі плавали і поринали, жирували, мов молоді лошаки, і навіть суворий

Султанов не міг стримати усміху, дивлячись на своїх щасливих молодістю бійців.

Надмір сил треба було неодмінно витратити і кожну вільну хвилину солдатського життя заповнити — це був його, командирський клопіт, для них радість була в молодечій силі, у незнанні, в добровільній слухняності і великій вірі у старшого над ними. Вони не могли не вірити Султанову, бо тільки він один знав усе про їхнє майбуття і хіба ж не він був для них взірцем у всьому: у вмінні носити форму і зброю, у нестомності, здоров'ї, незалежності, вмілості, розумі!

— продовжуємо ознайомлення з місцевістю! — скомандував Султанов.

Не знати для чого пробіглися по сипких піщаних косах. Дерлися на глиняне урвище коло берега і там, де дорога вирівалася з степу, щоб упасти в долину і зазмііїтися за містком до схованого в левадах села.

ї жодного погляду, жодного натяку, жодного поруху в той бік, де була хата, а в ній знані Козакові, а більше нікому дві сестри, так зване "місцеве населення", ті, кого вони мали захищати, заради кого прийшли сюди і стали на рубежі.

Коли б Козак був сміливішим, таким зухвалим, як Палярус, він би спробував нагадати Султанову про дівчат, але де там! Сержант гляне поверх твоєї голови і спокійно скаже:

— Одставити про, дівчат! Займайтеся своєю справою, рядовий Козак!

Так минув перший день.

Уночі, хоч які були змучені, вирвав їх зі сну, кинув на визначені ще вчора Султановим місця бойової готовності моторошний крик Грановського:

— Тривога!., вога!.. три!..

Зривалися, бігли, сонні, наосліп хапалися кожен за своє, вдивлялися у темряву, вишукували невидимого ворога. Тільки Султанов уберіг спокій, пройшовся по вогневій, обсмикуючи гімнастерку, так ніби готувався до стройових занять, неголосно покликав:

— Постовий Грановський!

Грановський відокремився від темної стіни кукурудзи, ударив закаблуками:

— Слухаю, товаришу сержант!

— В чому річ?

— Щось підкрадалося до вогневої!

— Можете сказати точніше?

Грановський мовчав.

— З якого боку підкрадалося?

— Звідти, — Грановський показав на кукурудзу.

— Перевіримо, — спокійно сказав Султанов. — Хто хоче перевірити?

Ніхто не встиг відповісти, бо з кукурудзи, босий, у самій спідній сорочці з'явився їздовий Планкін. Він притискував щось до грудей і йшов просто на сержанта.

— Планкін, шо сталося? — крикнув Султанов.

— Киця, товаришу сержант. Ось погляньте!

— Одставити кота! — наказав Султанов. — У вас музичний слух, Грановський. Планкін, заступайте на пост! Для усіх відбій!

Але спати ту ніч усмак їм не судилося.

Щойно стало сіріти, знову крик, знову тривога, знов зривалися вони з нагрітих місць, готові не так на добре, як на лихе, але знов могли відітхнути з полегкістю, не побачивши ніякого ворога, ніякої загрози, погано тільки, що вже й ніч не ніч і спання не спання, усе попсовано.

Султанов ніби й не спав, не лягав, був уже у всьому своєму блиску, свіжий і бадьорий, а перед ним горбився тяжко Ардаб'єв, м'яв траву чоботярами, щось мимрив.

— Голосніше! — звелів йому сержант.

— Аман, — бурмотів Ардаб'єв, чапкаючи своїми чоботиськами, ведмедкувато щулячись перед Султановим, — аманба, товаришу сержант... Коні, значить, що?.. Спутав, пустив їх пастися... Кажу Буднику: та, кажу, дивись, а я посплю... Аман! Я задрімав, а Будник і собі... Глянь — коней нема! Ми туди, ми сюди — нема!..

— Так, — спокійно промовив Султанов. — Підсумуємо, старший їздовий Ардаб'єв. Коні, яких ви мали стерегти, за яких відповідаєте, зникли в невідомому напрямку.

— В невідомому, — повторив Ардаб'єв.

— Все ясно. — Султанов глянув на свій компас. — Даю вам двадцять чотири години, Ардаб'єв, — і коні повинні бути в розташуванні. Коли не буде коней, я віддам вас під трибунал!

— Товаришу сержант!

— Одставити балачки! Наказ зрозуміли?

— Так точно!

— Виконуйте!

— Тепер ти, Малий, розумієш, яку українську пісню мають любити всі народи й племена? — прошепотів Палярус Козакові.

— А яку?

— Сміх у залі! "Розпрягайте, хлопці, коні"! А чому? Бо це єдина пісня у світі, яка запрошує чоловіка спочивати! Як там співається далі: "Та й лягайте спочивать". Коли б я був вашим сержантом, я б співав її з ранку до вечора!

— Тому та й не будеш ніколи сержантом, — зауважив Боря Тетюєв.

— Мовчи, Алоллон! — огризнувся Палярус. — Товаришу сержант, не дозволите додрімати додаткових годин зо три по вашому компасу?

— Одставити дрімання, — добродушно промовив Султанов. — Солдат не той, хто спить, а той, хто бодрствує! А вам для розминки принести разом з їздовим Будником сніданок для особового складу і передати моє письмове донесення командиру роти!

Знов розпросторювався над землею день, і знову й знову кидав їх Султанов до гармати і від гармати, мучив і вчив, вчив і мучив, і вже здавалося їм, ніби стали вони продовженням їхньої гармати і їхніх карабінів, ніби самі їхні пальці стали снарядами — бронебійними, осколочними, картеччю, а їхні руки і м'язи — твердими гранатами і пляшками з запалювальною сумішшю. Кулеметники, які ще вчора обладнали собі окопчик, встановили свого кулемета Деггярьова, усе прибрали, замаскували і тепер нудилися від неробства, приходили подивитися на муки артилеристів, але щойно вони витикалися з-за кущів дерези, Султанов гримав на них:

— Прошу зайняти свою бойову позицію!

ї гарматна обслуга була вдячна йому за те, що нікого не хоче підпускати до їхньої вогневої, не дозволяє перетворювати священнодійство бойового навчання на пусте видовище для зледащених душ.

— Артилеристи! Протитанкісти! — гримів Султанов. — Ми повинні битися, як барси!

— Товаришу сержант, — не без єхидства в голосі поспитав Палярус, — дозвольте запитання?

— Дозволяю.

— Що таке барс? У нас є такі молоді бійці, як, приміром, Козак, що не можуть уявити такого звіра.

— Барс — це такий звір, до якого вам, Палярус, ніколи не дорости. Ясно?

Пролунав сміх. Він був такий несподіваний, що навіть Султанов розгубився і за звичкою скомандував:

— Одставити сміх!

Але цього разу його команда не подіяла, її зневажено відверто й обурливо, сміх не втишився, він мовби дратував сержанта своєю непокірливістю, непогамовністю, свавільністю.

Козак перший збагнув, що то за сміх і звідки він.

Сміялася Санька.

Стояла в кукурудзі, голоруко розіп'ята між зеленими стеблами, вгрузаючи босими ногами в пухнасту землю, у тісному ситцевому платтячку, з розвихреним русявим волоссям, дивилася на них своїми лінивими дикуватими очима, мовчки сміялася, а тоді повільно, мовби знехотя зворухнулася і щезла в кукурудзі, так наче й не було її.

— О кукурудзо душі моєї! — зітхнув Палярус.

— Хто це? — не знати кого спитав Грановський.

— Санька, — відповів йому Козак. А може, не так йому, як сержантові, але Султанов вдав, ніби не чув, не звернув уваги на Козакове пояснення, не хотів зважати на те, що його не цікавило, або, як він любив висловлюватися, не мало ніякого відношення до служби.

Козак не міг зрозуміти черствої душі Султанова. Але мовчав. Не доріс ще судити таких людей.

— Увага! — звернувся до них Султанов. — Зараз я розповім вам про фашистські танки Т-III і Т-IV. Ви повинні знати про них, бо ви — протитанкісти! Гроза і смерть усього, що їде, повзе, рухається. Що таке танк? Танк — це найобмеженіша і найнеповороткіша річ на війні. Люди в ньому — сліпі, безпорадні, вони сидять і ждуть, що з ними буде. Ви ж — як орли і барси, з'являєтеся і покладаєте кінець усьому цьому жданню. Запитання є? Фашистський танк Т-III, який у Франції гітлерівці називали королем танкових битв, має на озброєнні тридцятисемиміліметрову гармату, порад з якою наша сорокап'ятка може вважатися гаубицею; броня на ньому тонка і стоїть сторчма, швидкість танк набирає повільно, ви встигаєте вицідити його бік або моторну групуй вдарити раз і два, побачити й почути, як реве запалений бензин, — і от ваше завдання виконано.

— А коли з'являться Т-IV? — спитав Боря Тетюєв.

— Тут вони не з'являться. Вони можуть бути кинуті під великі міста, на важливі театри військових дій. Це важкі машини. Гармата на них — сімдесят п'ять міліметрів. Для серйозних цілей.

— Ми ж — ціль несерйозна. Пожвавлення у залі, — подав голос Палярус.

— Ех, були б ми на мехтязі, — зітхнув Тетюєв. — Тоді б нас ніяка сила! Оперативність, маневр, невловимість! А команда яка! Мото-ори! І вже гримить, летить сталь, вогонь, залізо!.. От де музика, Грановський, коли б ти чув!..

— Не нас ловлять — ми ловимо, — повчальним тоном нагадав Султанов, — і не нас розбивають, а розбиваються об нас, все має об нас розбиватися

така перша заповідь протитанкіста! Запитання є? Перекур!

— А місцеве населення нічого собі. Може викликати пожвавлення в залі, — підморгнув Козакові Палярус. — У тебе, Малий, нюх на дівчат! А я ще думав учора: куди це він метнувся?

— Залізли до людей в город, то треба ж хоч сказати їм про це. Я ще пообіцяв, що й командир наш відвідає їх, — не знати навіщо вигадав Козак те, чого насправді не казав.

— На городі бузина, а з Києва дядько приїхав! — зареготав Палярус.

— Одставити сміх! — почувся голос Султанова. — Козак говорить правильно.

Палярус вимовно тріпнув пальцями в той бік, де ще недавно стояла Санька.

— Ох, і тріпло ж ти, Палярус, — кинув йому Боря Тетюєв,

Грановський дістав кларнета, і всі їхні невеличкі незгоди відлетіли з легким зітханням музики.

А перед обідом несподівано з'явилися коні. їх привели дві жінки, одна сиділа охляп на гнідому Султанова, друга — на обозній кобилці. Попереду на велосипеді їхав високий літній чоловік у білій вишитій сорочці, а позаду плентався Ардаб'єв, притискуючи до грудей каску, повну курячих яєць.

— Здрастуйте, — привітався чоловік, — я голова сільради Мар'яненко, — а це наші дівчата. Вони перейняли коней удосвіта вже по той бік села. Ну, ми ж не знали, що воно за коні, а оцей товариш боєць прибіг і вимагає, щоб віддали йому, бо, мовляв, вони — його власні, чи що. Так воно чи не так? Коней ми йому не дали без перевірки, а от яєчок трохи, значить, теє...

Султанов провів поза поясом великими пальцями, зганяючи брижі на гімнастерці за спину, підійшов до Мар'яненка, подав руку,, відрекомендувався, тоді так само потиснув руки обом жінкам, від Ардаб'єва, який кинувся до нього рапортувати, відвернувся.

— Від усього нашого особового складу висловлюю вам велику подяку та допомогу! — звернувся до Мар'яненка і жінок. — Прошу до нас. Познайомтесь з бійцями. Як там наші товариші піхотинці в селі?

— Та ми їх, вважайте, чи й бачили, — сказав Мар'яненко. — Промайнули вночі, як тіні, ті над берег, ті у степ, ті до шляху, — і не видно й не чутно.

— Зайняли кругову оборону — пояснив Султанов, — до особливого розпорядження. За тиждень диспозиція зміниться, і ми вийдемо на оперативний простір.

Голова кліпав очима, нічого не розуміючи.

— Може, вам поміч якась потрібна? — поспитав. — З продуктами чи там що?

— Всім забезпечені. Дякуємо.

— Та це ми дякуємо, що наше село, значить, у такій обороні.

— Можете бути спокійні. Мої бійці виконають свій обов'язок до кінця! — приклав руку до пілотки Султанов.

Боря Тетюєв підштовхнув непомітно Козака, скосив очі на сержанта. Ну, який у нас командир! Які слова знаходить!

Мар'яненка з жінками проводжали аж до шляху, коли ж усі зібралися на вогневій, Султанов підкликав Ардаб'єва.

— Їздовий Ардаб'єв, що це у вас? — спитав сухо, показуючи на каску з яйцями.

— Яйця, товаришу сержант.

— Щось я не пригадую, щоб у вашому речовому атестаті значився кошик для курячих яєць.

Ардаб'єв переводив погляд з одного на другого, шукаючи підтримки, але у всіх в очах вичитував тільки сміх і тому не знав, як поводитися.

— Так, товаришу сержант, це ж та всю батарею! Подарунок місцевого населення. Для зміцнення наших сил і боєготовності.

— Щоб це було востаннє, — суворо попередив

його Султанов.

— Так точно, востаннє, товаришу сержант.

— А з яєць що — яєчню зробимо?

Ардаб'єв зрадів.

— Можна, товаришу сержант, це можна!

— Рядовий Козак, — скомандував Султанов. — Дозволяю відлучитися і дістати сковороду.

— Єсть! — гукнув Козак і залопотів кукурудзою, поки сержант не передумав.

Санька стояла біля повітки, сипала поперед себе зерно, скликала курей: "Тю-тю-тю!". Купалася у сонці, буйне тіло і молодий голос, зграбні рухи, сміх в очах, на лиці, у всій постаті.

— Чого тобі? — насмішкувато спитала Козака.

— Сержант прислав.

— Все присилає. Сам він що — ходити не вміє?

— Просив сковорідку. Яєчню смажити.

— Сковорідку? Ти б до Надьки зайшов. Жде. Обіцяв прийти, а не йдеш,

— Бойові навчання.

— Та знаю. Чула. То зайдеш?

Він убіг до хати, побачив Надю на скрині біля причілкового вікна, непорушну й безпомічну, а де ще прекраснішу, як тоді, удосвіта, не знав, що їй казати, ніяковів од надміру грубої сили, що била з усієї його постаті, сили такої недоречної поряд з цією недолею тяжкою, з цією дівчиною, в якій жив тільки дух — майже цілковито безтілесній.

— Пробач, Надю, не міг вирватися.

— Але ж прийшов? Я така рада і така вдячна.

— Я на мить одну. Біжу! Наказ!

— Сядь хоч посидь. Отам на ослоні. Або ось тут ближче. Там у мене книжки, то ти їх відсунь.

— Я потім. Може, ще й сьогодні. Після обіду.

— Ах, який же ти...

Санька врятувала його, внісши велику сковороду і четвертину жовтуватого сала.

— А сало навіщо?

— Хто ж смажить яєчню без сала? Бери!

— Бери, бери! — подала голос і Надька.

— Ну, спасибі! Я все Султанову... Я йому скажу... Ми з ним...

Він побіг, мало не падаючи, поспішав, щоб зберегти в собі рішучість, тицьнув сковороду й сало Ардаб'єву, підскочив до Султанова, гаряче зашепотів:

— Товаришу сержант, їх треба відвідати! Бони так ждуть. Надя немічна, прикута до постелі, для неї це... Ви самі розумієте... Товаришу сержант...

Султанов мовчки кивнув йому, але вже й це була маленька перемога, раз не пролунало його тверде "Одставити!" або "Балачки!".

— Ну, що там у вас, Ардаб'єв? — поцікавився Султанов.

— Товаришу сержант, навіть сало є! А з салом можна й на цілий тиждень наперед наїстися!

— Ти що, у верблюда навчився? — зареготав Палярус. — Так той на півмісяця вперед наїдається. Давай і ти вже таким калібром!

А в яких я пустелях жив? — зітхнув Ардаб'єв. — За Волгою біля Каспію яка земля? Для верблюдів, а не для людей. Ось, кажете, гут жара. А хіба це жара! В нас он — крізь кожух пробиває!

Козак бачив верблюдів тільки на малюнках. А щоб кожухи влітку?

— Навіщо ж влітку кожухи? — здивувався він.

— Ось приїдеш після війни в гості, покажу тобі, — пообіцяв Ардаб'єв, метушливо розкладаючи вогонь, хоч це зовсім не личило йому.

Обід з піхотинським супом, кашею і артилерійською яєчнею видався на славу, кожен мріяв про статутну мертву годину на сонечку або під кущем бузини, і Султанов скомандував усім відпочивати, а Козака поманив до себе пальцем і неголосно звелів йому:

— Ідіть туди, у двір, і зустрічайте мене біля воріт. Я зараз прибуду. — Тоді гукнув до Борі: — Тетюєв, лишаєтесь за мене!

Що означало це загадкове "я зараз прибуду", Козак не міг збагнути, але розпитувати теж не мав права, тож мовчки козирнув і тихенько пробрався через город до обійстя. Наказано йти — треба йти. Звелено зустрічати — треба зустрічати. Біля мальв перед перелазом Козак постояв, очікуючи Султанова, але того не було. По той бік перелазу греблися й сокоріли кури, постогнували від спеки. З-під повітки долинало якесь постукування: "Стук-стук-стук! Стук— стук-стук!" Він перегнувся через перелаз, намагаючись роздивитися, що воно там стукає, але не побачив нічого, тоді переступив у двір, трохи пройшов по твердій стежці і лише тепер зміг розгледіти під повіткою Саньку. Присівши навпочіпки, вона невеличкою сокирою рубала на дріб'язок щирицю, яку, видно, щойно нарвала. І знов він не знав, як йому повестися. Підійти до Саньки, але як же без Султанова? А сержанта не було. Козак пройшовся по двору, тоді згадав, що сержант казав йому про ворота, попрямував туди і саме вчасно, бо з тієї піщаної дороги, що спускалася до. Дніпра, до обійстя завертав Султанов. Був верхи на своєму гнідому, в повному бойовому обладунку, з автоматом, біноклем, польовою сумкою, так ніби збирався в похід або на битву. Козак отетеріло дивився на командира.

— Ну, чого ж ви! — нетерпляче кинув йому той. — Відчиняйте ворота!

Ворота давно не відчинялися, Козак увесь облився потом, поки розхилив їх, кінь стриг вухами, вносячи Султанова на подвір'я, сержант легенько доторкнувся острогами до його боків, і кінь поскакав короткою риссю. Але скакати не було де, Султанов обкрутився раз і вдруге в тісному дворі, під'їхав до воріт, зіскочив з коня, кинув повідця Козакові.

— Прив'яжіть!

Той прив'язав коня і став, не знаючи, що робити далі.

— Ну? — підігнав його сержант. — Ведіть.

І Козак повів його під повітку, де вперто не стихало настирливе: "Стук-стук-стук!". Ну, клята Санька! Невже не бачила вершника, хіба не могла б кинути той осоружний бур'ян?

Йому сказано "ведіть", тому він ішов попереду, хоч і знав, ш;о це порушення порядку, але коли опинився перед Санькою, то відступив убік, хотів сказати: "Це сержант Султанов, а це — Санька", але в горлі йому пересохло і він не зміг здобутися на жодне слово. Відступився і кивнув головою.

Султанов зробив свій улюблений рух пальцями, поправляючи складки на гімнастерці, схитнувся замашним тілом до Саньки і промовив таке, що Козак не повірив:

— Здрастуйте, Золотиста Динька!

Козак теж знав, що Санька золотиста, побачив це вчора навіть у півтемній хаті, але йому й у голову ніколи б не прийшло сказати про це дівчині ось так, одразу, а Султанов зумів. З Саньки злетіла її насмішкувата неприступність, осипалась, мов зів'яле листя, дівчина підняла очі на Султанова і не могла

відірвати погляду від сержанта, забула про сокирку, яку тримала в руці, забула про свою незграбну позу.

— Що це ви робите, дозвольте поцікавитися? — голосом, якого в нього Козак ніколи не чув, ласкаво поспитав Султанов.

— Бур'ян для поросяти.

— Ага. Ясно. Дозвольте? — він узяв з Саньчиної руки сокирку, тихенько відтрутив дівчину, поклав на дровітню оберемок щириці. — Це робиться так.

І застукотів сокиркою, як сікачем на кухні: тук — тук-тук!

Санька підвелася, обсмикнула на собі платтячко, поправила волосся. Султанов дивився на неї, не переставав сікти бур'ян, рука його рухалася ще швидше, у темпі вже просто неймовірному, але він не зважав на неї, так ніби то був якийсь сторонній пристрій, незалежний від тіла, і коли заговорив до Саньки, то так і здавалося, ніби тут два Султанови: один січе бур'ян, другий говорить.

— Вам личить отака буря на голові, — сказав Султанов. — Тільки таким і повинне бути волосся в тої, хто живе над Дніпром на такому урвищі. Я виріс у горах, тому можете мені повірити, Золотиста Динько.

— Мене звуть Санькою.

— А я — Султанов.

Він докінчив сікти бур'ян, підвівся, обтер руки. Санька ліниво повернулася до нього спиною і мовчки пішла з-під повітки. Мабуть, вона мала намір, як гостинна господиня, завести їх до

хати, познайомити з сестрою, запропонувати частування. Але наткнулася на Козака, про якого, здається, зовсім забула, і хоч обійшла його, не кажучи й слова, та все ж ця несподівана перешкода збила Саньку з попереднього наміру, дівчина не стала йти далі, зупинилася біля хатнього причілка. Козак був тепер між Султановим і Санькою, не знав, що має робити, щомиті міг очікувати короткого сержантового: "Рядовий Козак, повертайтеся у розташування!", і все в ньому обурювалося з такої несправедливості, але Султанов і далі дивував його, не був схожий на самого себе, наблизився до Козака і тихенько, майже ласкаво підштовхнув його в бік Саньки і пішов сам тільки слідом за Веніаміном, обережно наближаючись до золотистої, пронизаної літом дівочої постаті, до Золотистої Диньки. Ступав м'яко, нечутно, як ласкавий хижий звір, що вийшов із гущавини на милування і на полювання, йшов спокійний, байдужий, певний, що жертва не втече, і вона справді не втікала, зустрічала поглядом чистих і спокійних очей, за якими Козакові ввижалося його дитинство, і миготливе світло крізь зелене листя, і пташині співи, і запахи землі, і голос ріки. А що ввижалося Султанову? Ніхто б не міг того вгадати. Молодість, степ, ріка — це діє на всіх однаково. Для Султанова треба б ще гір, горбатих, як його ніс, але тут була безмежна рівнина і доводилося жити її законами і її пристрастями також.

Так вони, зблизившись доволі небезпечно, стояли втрьох біля хатнього причілка і не знали, як їм бути далі. Врятував їх сторонній, неочікуваний звук. Ледь чутний шерех, ніби подряпування по склу пташиною лапкою. Санька тільки повела ліниво плечем на той шерех, і більше нічого. Султанов, у якого все тіло було, мов надчутливий і надприродний інструмент, не міг не чути того звуку, але він, здається, вловлював тепер тільки те, що линуло від Саньки, і тому теж лишився зовні незворушний. Козак розгублено крутив головою, поки нарешті збагнув, звідки долинає дивне подряпування. Він глянув на причілкове вікно, побачив маленьку, ніби дитячу

ручку, яка водила тонюсінькими пальчиками по той бік шибки, виписуючи загадкові письмена безнадії і туги. Тоді ручка, мовби мала очі і побачила, що Козак дивився у вікно, помахала йому, кличучи до себе.

— Це Надя? — сказав він Саньці. — Вона кличе мене?

— Кличе, то піци.

Його вразила холодна байдужість її голосу. Міг би знехтувати Саньчиними словами, звернувшись за повелінням до свого командира. Але Султанов відвертав очі, він усувався, передавав Козака в розпорядження цієї загадкової, лінивої красуні.

Козак посунете до хати. Чоботи його видавалися тисячопудовими.

— Веню, — не даючи йому переступити поріг, спитала Надька, — хто то з тобою?

— Не зі мною, а я з ним! — розізлено кинув Козак.

— Ну не сердься. Гріх на мене сердитися. То хто ж він?

—• Наш сержант Султанов.

— То він приїхав верхи?

— Ну, він.

— А де ж кінь?

— Коло воріт. Прив'язаний.

— Знаєш що, Веню? Попроси свого сержанта хай сяде на коня і трохи попоїздить по двору.

— Навіщо?

— Ну, скажи, що я просила.

— Це що ж виходить? Я повинен виступати в ролі парламентера, чи що? Ах, ах, вас просять! Ах, ах, ми приєднуємося до цих просьб...

— Веню, ну чого ти такий нечутливий? Ми ж тебе любимо, а ти...

— Хто це —— ми? — стрепенувся він.

— Ну хто? Я і Саня.

— І Саня теж? Дуже дивно! Дуже й дуже! Ну, гаразд. Я попрошу сержанта. Я зроблю для тебе, Надю, усе, що зможу!

— Спасибі тобі, — це він почув уже вилітаючи з хати, дзвеніло йому в ушах, коли став перед тими двома і побачив, що вони вже стали спільниками, нікого не впускали у свою таємницю, забувши про все на світі. Козак пробував пробитися до їхньої свідомості, але вони не зважали на нього, Султанов щось спокійно шепотів, не звертаючись, здається, до Саньки, не нахиляючись, кидаючи той шепіт у простір, в небеса, а вона, піднявши до нього прекрасне, миле своє лице, тягнулася всім своїм гнучким тілом до того мужнього чоловічого шепоту.

Козак довго відкашлювався, поки на нього звернули увагу. Він передав бажання Надії. Санька зневажливо пирснула. Але Султанов усе зрозумів.

Махнувши рукою Козакові й Саньці, щоб вони лишалися там, де були, він пішов до воріт, сів на свого гнідого і став їздити по двору, намагаючись якомога частіше бути перед причілковим вікном.

— Бачиш, який наш сержант? — сказав Козак Саньці.

— Бачу.

І ніхто б у цілому світі не міг вгадати, що вона думає про сержанта.

Стояла в сінешніх дверях, піднісши голі руки вгору, впиралася ними об одвірки, ноги вільно схрещені, у всій постаті — лінива байдужість, а на повних зволожених губах — ще лінивіший усміх. Козак не вірив у цю лінивість, тепер він уже знав: там приховуються страшної сили заряди, які здатні пустити димом усе на світі, а не те що його несміливі й не окреслені почуття.

— Скільки йому їздити? — спитав Козак.

— Хай їздить.

Султанов знав це ліпше за них. Він прив'язав гнідого біля воріт, став перед Санькою (Козак для нього мовби й не існував), сказав:

— Тепер я хотів би познайомитися з вашою сестрою.

— Тільки попереджаю, — з якоюсь злістю вигукнула Санька, — вона в сто разів вродливіша за мене!

— Переживемо, — сказав Султанов із ласкавою поблажливістю. — Козак, Веніамін, як ти думаєш, — переживемо?

Він уперше назвав Козака на ймення, але не було часу дивуватися, треба було відповідати.

— Надя — надзвичайна дівчина! — сказав він.

— Тоді ведіть! — звелів їм обом Султанов.

Санька десь зникла у своїх господарських клопотах, а Козак мав вести сержанта до хати, пропахлої чебрецем, материнкою і духом степів, до того кутка, де на старовинній скрині, потопаючи в м'яких подушках, знищуючись і гинучи в тій постелі, що є і народженням і смертю для цілих поколінь, ждала їх Надія, палаючи чорними (які ж несхожі з Саньчиними!) очима, нетерпеливлячись кожною жилочкою.

Султанов ще здаля побачив її чорні прекрасні очі, її пишне волосся, розсипане на подушках, її неземну блідість і ніжність. І коли підійшов, то кинув до Наді свої сильні руки і вигукнув:

— Здрастуй, красуне! Здрастуй, Райська Пташко!

І Надька зраділо простягнула йому маленьку й

легку, як пташина лапка, руку й обдарувала сержанта небесним усміхом.

— Я не знала, що ви такий.

— Який же?

— Ну, такий...

Козак стояв поряд, про нього забули, він відчував свою неоковирність, незграбність, тяжкий запах пушсала від чобіт. Нащо він народився і нащо живе?

Але тут Султанов легко, мовби танцівливо віцвихнувся від Надьки, ось щойно він тут був, а вже нема, і не жди, не буде, натомість лишався він, Веніамін Козак, і має відповідати за себе і за всіх.

Надька неприховано водила очима за Султановим.

— А як вас звати? — спитала його.

— Султанов.

— Це ж прізвище. А звати. Ось Козак — це Веня, Веніамін, а ви?

— Султанов.

Він розглядав фотографії на стіні.

— Там наші мама й тато, а нас із Санькою і немає, — пояснювала Надька, вгадуючи, що саме розглядає Султанов. — Я схожа на маму, а Санька — викапані тато. Якби там ще була карточка Василя Голика, то ви б побачили, який той Василь! Закохався у Саньку так, що грозився хату нам спалити! А

Санька затялася: ні й ні! Вона нікого не любить. Голик не міг дихати без неї. Пішов до армії, а хто каже: втік до Києва і там десь пристроївся. Горбоносий такий був, як оце ви...

Санька з'явилася з сіней, заторохтіла тарілками в миснику, почула останні Надьчині слова, попередила беззлобно:

— Ви її не слухайте. Вона все вигадує.

— А от і не вигадую! Не вигадую! Скажеш: не було Голика? Я ж усе знаю, бо я сестра! А у вас, Султанов, була сестра?

— Сестра? — Султанов саме розглядав кольорову картинку під невеликим настінним дзеркалом, потемнілим з країв. — Сестри не було. Шість братів! І всі на війні. На землі, в небесах і на морі! Ясно?

— Ой лишечко! А в тебе, Веню, сестра була?

— Була, — буркнув Козак. Злякався Надьчиних розпитувань. Сестра Марійка виходила заміж, ще він був малий. Його примусили "продавати" сестру. Коли жених вивозив Марійку з їхнього двору, Веня став у воротях і не пускав весільного поїзду без викупу. Він би не стояв там і хвилини, втік би світ за очі, але п'яні родичі тримали з обох боків і кричали: "Требуй викупу! Требуй викупу!" Жених зіскочив з воза, сипав грошима на малого, Веня пручався у п'яних руках, плакав, а дядьки пхали йому гроші в кишені, у жмені, за пазуху. Зім'яті червоні тридцятки падали на траву, весільні гості кричали: "Бери, Беню, збирай, ш;об не валялося!"

— Одна сестра, — сказав він, — уже заміжня, двоє дітей. Чоловік пішов на фронт.

— І ти ж оце пішов? — співчутливо глянула на нього Надя, і він був вдячний за той погляд.

— Я добровільно. Ми з хлопцями вже в дев'ятому класі намірилися йти у військові училища. Я хотів у військово-морське. Написав листа наркому військово-морського флоту Кузнецову. Мені прийшов пакет. Від начальника прийомної наркома капітана першого рангу Редькіна.

— Редькіна, — пошепки повторила Надька.

— Капітан першого рангу написав мені, що нарком вітає мій намір і дав розпорядження послати мені брошуру, в якій розповідається про всі військово-морські училища. В Ленінграді, у Баку, в Одесі... Ну, а тут почалася війна, я подумав, що діз Ленінграда й до Баку далеко, поїхав до Одеси в училище берегової артилерії, та не доїхав, попав під бом— бйожку, ну і ось...

— І ти був під бомбйожкою?

— Сержант он і не під таким уже був!

Султанов і досі стояв перед картинкою. Ярмарковий олеодрук. Дівчина біля криниці і козак на коні біля неї. Мабуть, у всіх українських хатах на стіні біля родинних фотографій або під дзеркалом висів той малюнок, і всі дівчата закохувалися у того горбоносого козака, а тоді шукали його довкола себе живого. Козак, у синім жупані, сивій шапці, червоний пояс, вороний кінь. Дівчина у плахті, вінок із квіточок на голові, біла сорочка гаптована, коралі на високій шиї: Козак від’їжджає, дівчинонька плаче.

— Правда ж, той козак на вас схожий? — спитала Надька Султанова.

— Я без вусів, — усміхнувся сержант.

— А такий же горбоносий. І Голик теж був горбоносий. А дівчина, як я...

— Ось не вигадуй! — знову нагодилася до хати Санька. — Вже як на кого схожа, так на мене.

— Вона ж чорнява!

— То й що? Може, і я чорнявою колись стану. А тобі лиш би вигадувати! Не казала ще вона ніби то її грім ударив, як маму нашу вбив?

— А може, й ударив, а може, й ударив! — мало не плачучи сказала Надька.

— Ти тоді вже лежала. Забула хіба? Ще малою впала на ковзанці, спиною вдарилася — і ото...

— Яка ж ти зла, Саню.

— Я? Зла?

— Ну, не треба, — заспокоїв їх Султанов. — А це у вас що — ще одна кімната?

Він підійшов до дверей у тій стіні, де стояла Надьчина скриня, але не став зазирати туди, делікатно зупинився. Дівчата мовчки дивилися на нього, Козак мимоволі глянув крізь

відхилені двері. Дівоче ліжко, бокаті подушки, килимок з лебедями на стіні, машинка "Зінгер" поряд, мабуть, ще материна.

— То в нас хатина, — пояснила Надя. — Саня там спить. А я — на скрині, щоб видно було у вікно...

Санька підбігла, хряпнула дверима до хатини, гукнула із слізьми в голосі:

— Як ти мені набридла!

Султанов мовчки, легенько, самими кінчиками пальців доторкнувся до голої Саньчиної руки, і дівчина вся напружилася від того доторку, тоді злякано вигнулася й вибігла з хати. Козак на мить заплющив очі. Хотів забути той доторк пальців Султанова до Саньчиної руки, ніколи не згадувати, не знати. Але ж бачив, усе бачив! Навіщо він пішов сюди з Султановим? Щоб відчути себе нещасним?

— Ви її пожалійте, — сказала про Саньку Надя. — Вона ж так вимучується! І води наносити, і вимити, попрати, зготувати, впорати порося, а там кури, город, та ще й я... Вона така терпляча... Я б ніколи не витерпіла... І ніхто б не витерпів, правда ж?.. Хоча що ж я кажу? Солдати ще й не таке терплять, правда ж?

— А що солдати? — бадьоро промовив Султанов. — Армія є армія. Підйом. Фіззарядка. Ранковий туалет. Сніданок. Бойове навчання. Обід. Ну, і так до відбою. Усе просто і ясно, ніяких таємниць.

Це Наді не дуже сподобалося.

— Як же без таємниць? — здивувалася вона. — Хіба можна без таємниць. От у нашій хаті є домовик.

— Ну-ну, — порипів Султанов чобітьми, проходячись туди й сюди по хаті, мало не дістаючи головою до темного сволока, — припустимо. У нас у саклях теж є дух. Домашнє вогнище. Вогнище — це і є наш дух.

— А в нас — домовик!

— Де ж він тут ховається?

— Я — той домовик! І щоб ви всі знали!

В її голосі теж підозріло забриніли сльози, і Султанов, мабуть, трохи збентежився цією вразливістю обох сестер і вже не знав, чим може помогти. Він ще трохи пометався по хаті, став коло дверей, прислухаючись, чи не вертається Санька, сказав ні до кого:

— Піду покурю.

— І я з вами! — скинувся Козак, злякавшись, що Султанов знайде надворі Саньку і тоді вже й не знати, що буде далі, що станеться. Він зрозумів, що кидати Надю саму негоже, що це соромно, ганебно, підло, але нічого не міг вдіяти з собою. Надя була між ними тільки знаряддям для хитрої і затаєної гри, а справжнє змагання точилося за Саньку, і не змагання, а війна, і ту війну Козак програвав жорстоко й безнадійно, але програвати не хотів, ще сподівався на чудо, може, на свою впертість, на молодість, на невинність. Був невинний, як у день свого народження, а хіба ж за цей найдорожчий скарб не зможе винагородити тебе життя прихильністю і любов'ю?

Санька з'явилася у хаті нечутно, як і перед тим, і врятувала Козака, поклала край його розгубленості й розтривоженості. В одній руці несла тарілку з кришениками цибулі і дрібно нарізаним салом, у другій — миску з гарячою, щойно звареною картоплею.

— Я ж казала! — сплеснула долоньками Надя. — Я ж казала, яка вона!

— Прошу до столу, милі гості, — запросила Санька. — Поки картопля не охолола. Ну, товаришу сержант! Веню!

Те, що вона звала Козака Венею, а Султанова тільки "товариш сержант", промовляло мовби на користь Козака, але він уже не вірив у слова, бо щойно пересвідчився, як багато важить лиш один доторк пальців, непомітний рух, переблиск очей, приховане зітхання.

— Дякуємо, — сказав Султанов. — Я ж сказав, що ми щойно з обіду.

— Генералам своїм дякуватимете! — недбало відмахнулася Санька. — Може, скажете, що й молодою картоплею вас годують?

— Молодої картоплі не маємо, визнав сержант. — Суп-пюре гороховий, каша пшоняна з свинячою тушонкою, а молодої картоплі — ні...

— Отож. То сідайте і ніяких мені відмовлянь!

Вона кидала на стіл виделки, ложки, вміло нарізала хліба, притискуючи паляницю до високих грудей, тоді дзенькнула чарочками, виставила "чекушку" за три п'ятнадцять.

Султанов уже всовувався на ослін, але побачив горілку і наставив на Саньку долоню.

— А цього не можна ніяк!

— Хоч пригубите по краплиночці. А то скажуть: були в гостях і насухо...

— Іменно: у гостях. Я не маю права. Я командир. Який приклад бійцям? Хіба що Веніамін? Йому дозволяю.

— Я не вмію і не п'ю зовсім, — почервонів Козак.

— Бачили: він не вміє! — глузливо вигукнула Санька. — Ану сідай! Ось тут. А я біля тебе. Надю, ти як?

— Я не хочу, Саню. Їжте, а я подивлюся. Так же гарно на вас дивитися.

Санька все ж налила всім у малюсінькі вузенькі чарочки, налила навіть для Наді, поставила біля неї, присіла біля Козака, притулившись до нього своїм гарячим тугим тілом і обезвладнила його цим доторком так, що він сп'янів і без горілки і незчувся, як проковтнув ту пекучу рідину, закашлявся, запирхався. Санька сміялася, тицяла йому нанизаний на виделку шматок сала, давала хліба, вони з Султановим теж випили по краплі і тепер перезиралися, перекидалися поглядами через Козака, а він не міг ні бачити того перезирання, ні відчувати, скупаний у соромі через свою недосвідченість і недозрілість.

Поїли скоро, Санька стала прибирати посуд. Султанов солодко потягнувся, смачно зарипіли на ньому ремені, заграли м'язи під гімнастеркою.

— Тепер би закурити! — мрійливо промовив він.

— А ви куріть тут! — попросила Надя. — Хай чоловічим духом запахне. Правда ж, Саню, хай курять?

— Махорка в нас надто вже зла, — сказав Султанов.

— Хто б то злякався вашої Махорки! — хмикнула Санька. — Раз Надька дозволяє, то ото куріть собі, та й усе.

Козак відмовився, а Султанов скрутив свою козячу ніжку і повився хмарою чорного диму. Він сидів на ослоні за столом, Надьчина скриня стояла біля протилежної стіни, збоку в узголов'ї у дівчини було причілкове вікно, навпроти через хату стіл, видно все у вікні, видно й за столом, і Козак із хлоп'ячою заздрістю помітив, що Надя знову неприховано споглядає на Султанова і очі в неї палають. Їй, мабуть, подобалося, як Султанов скручував з газетного паперу козячу ніжку, як сипав у неї чорнющу махру, як викрешував вогонь, як затягувався, як сидів — із красивою недбалістю, сильний, мужній.

Санька швидко впоралася з посудом, стрибнула на ослін поряд з Султановим, штовхнула його плечем. У Козака потемніло в очах, і він уже не бачив: дивиться на тих двох Надька чи не дивиться.

— Хочете, товаришу сержант, я поворожу вам? — сказала Санька.

— Як же? На картах? ліниво поцікавився Султанов, навіть не зворухнувшись від Саньчиного дотику.

— А як захочете! Можна й на картах, а можна з очей, з голосу, на руки гляну...

— І що ж може показати ворожіння?

— Кому як. Дім, серце, хвороба, гроші, казенний дім, дорога...

— Ну, ну... — Султанов оповивався хмарою диму, так ніби хотів заховати за димовою завісою і себе й Саньку. Надя тихо доторкнулася Козакові до плеча.

— Знаєш що, Веню, ти б міг почитати мені?

— Почитати? Що?

— Книжку. Візьми он там на покуті. Ту, що зверху. Я б і сама, та не втримаю у руках. Тяжка.

— Вигадує! — гукнула Санька. — Все вона вигадує! Може читати й сама. То їй хочеться, щоб ти біля неї посидів, Веню.

— Чому ти така недобра? — докірливо глянув на неї Козак. Казав про Надю, а думав про себе.

— А хто добрий? І де те Добро? — з гіркотою у голосі відповіла йому Санька. — Ось я кинула карти, а вже вам випала одразу шістка пікова. Знаєш що це? Дорога серед мечів... Почитай, почитай книжку... Може, й не самій Надьці, а й нам із сержантом... усім нам... То гарна книжка... В Надьки поганих книжок немає.

Козак узяв книжку, Надя сама показала йому сторінку.

— Ось звідси.

Він став читати голосно, сам не знав, чому хвилюється, книжка відома була йому з школи, захоплювався він її героєм, закоханий і досі був у героїню:

"Аркадий оглянулся и увидел женщину высокого роста в черном платье, остановившуюся в дверях залы. Она поразила его достоинством своей осанки. Обнаженные ее руки красиво лежали вдоль стройного стана. Красиво падали с блестящих волос на покатые плечи легкие ветки фуксии; спокойно и умно, именно спокойно, а не задумчиво глядели светлые глаза из-за немного нависшего белого лба, и губы улыбались едва заметною улыбкою. Какой — то ласковой и мягкой силой веяло от ее лица..."

Козак перестав читати, злякано подумавши: "Це ж про Саньку! Це ж вона описана! Як же це могло бути?".

— А правда, ніби в мене такий лоб, як в Одинцової? — спитала тихо Надька, і з такою надією і відчаєм, що Козак поквапливо запевнив:

— Точно!

— Ти навіть не глянув на мій лоб.

— А я дивився перед тим.

— Прочитай отам ще з сімнадцятого розділу, — попросила вона, і Козак зрозумів, що Надя знає роман мало не напам'ять.

"Базаров встал. Лампа тускло горела посреди потемневшей, благовонной, уединенной комнаты; сквозь изредка колихавшуюся штору вливалась раз— дражительная свежесть ночи, слышалось ее таинственное шептание.

Одинцова не шевелилась ни одним членом, но тайное волнение охватывало ее понемногу... Оно сообщалось Базарову. Он вдруг почувствовал себя наедине с молодою, прекрасною женшиной...

— Куда вы? — медленно проговорила она.

Он ничего не отвечал и опустился на стул.

— Итак, вы считаете меня спокойным, изнеженным, избалованным существом, — продолжала она тем же голосом, не спуская глаз с окна. — А я так знаю себя, что я очень несчастлива".

— А чого їй треба, що вона нещаслива? — спитала Надя. — Вона ще каже, що в ній немає бажання, охоти життя. Як можна таке казати? Ти ж хочеш жити, Веню?

— Хочу.

— Дуже?

— Дуже.

— І я так само... А вона... Та ти прочитай з вісімнадцятого розділу, там перед кінцем.

Козак знайшов розділ, Надя вказала йому те місце.

"Одинцова протянула вперед обе руки, а Базаров уперся лбом в стекло окна. Он задыхался; все тело его видимо трепетало. Но это было не трепетание юношеской робости, не сладкий ужас первого признання овладел им".

— Підожди, не читай! — зупинила його Надя. — Не треба. Годі. Ні, читай далі! Швидше!

"...Это страсть в нем билась, сильная и тяжелая — страсть, похожая на злобу и, быть может, сродни ей... Одинцовой стало и страшно и жалко его".

— Правда ж як гарно сказано, — прошепотіла Надя: — "трепетание юношеской робости"? Ти б так зумів сказати?

— Ні.

— І я не зуміла б.

— Що ви там перешіптуєтесь? — гукнула Санька. — Хто б так не зумів сказати і чого? Воно само все скажеться, коли треба...

Стіл відгороджував її і Султанова від тих двох, але тепер уже й не вузький стіл, а непереборний простір, непробивний мур, безнадійна і безмежна пустеля. Ні перейдеш, ні здолаєш. Тільки погляд може долетіти на той бік, а звідти так само погляд, бодай випадковий, неуважний і навіть недбалий, але й тому він був би радий і ловив би кожний той погляд і ховав у собі, у своїй душі навіки, тільки для себе, тільки для своєї любові. Чому наша любов така заздрісна і чому ми ненавидимо в любові? Козак ладен був ненавидіти Султанова за те, що Санька так тулиться до нього, що таке зухвале щастя чується в її голосі 1 така нехіть до всього на світі, крім отого жилавого, мужнього, вродливого сержанта. Навіщо він привів сюди Султанова? Навіщо сказав йому про дівчат? Міг збрехати, міг налякати немічною, сказати, що стара вже, попросити щоранку бігати сюди мовби для допомоги, заставати Саньку ще сонною, з лінивим тілом, майже без одягу. А тепер? Хай тільки вони

підуть звідси, хай тільки опиняться надворі, він усе скаже Султанову! "Товаришу сержант, я вам цього ніколи не прощу!" — скаже він. А Султанов, що він? Скаже: "Ти ще молодий!"? Ага, для любові молодий, а для війни, для смерті не молодий? Хто на це відповість? Яка сила, яка влада і який закон?

Султанов і тут виявив надприродну чутливість. Йому передалося все те, що клекотіло в душі Козака, він стріпнувся, легенько відтрутив Саньку, став підводитися з-за столу, осмикував гімнастерку.

— Куди ж це ви? — сполошилася Надя, тоді як Саня тільки мовчки стежила за рухами Султанова з лінивою незалежністю володарки й повелительки цього дужого, хоч ще й незнаного, власне, чоловіка.

— Солдатський телефон! — засміявся Султанов. — Вимагає з'явитися на місце служби. Веніамін, ходімо! Дякуємо за гостинність. За все дякуємо.

— А я вам дякую, що ото на коні, — тихо сказала Надя. — Ніколи не забуду... Це в мене вперше в житті таке...

— Спориш потоптав своїм конем! — гукнула Санька.

— А спориш і треба топтати! Ви не слухайте її, то вона мене хоче подратувати. Ви й своїх солдатів можете приводити в наш двір для занять...

— Може, тобі ще й гармату перед вікнами поповозити? — поглузувала Санька.

— А хоч би й гармату. Я зроду її не бачила і не уявляю, яка вона...

— Коли будемо міняти дислокацію, я звелю, щоб запряги пройшли через ваш двір, — пообіцяв Султанов. — І гармата, і зарядний ящик, і амуніція. А тепер ми підемо. Дозволите відвідати вас ще?

— Дозволяємо, дозволяємо! — заплескала в долоньки Надя. — Саню, чого ж ти мовчиш?

— Вона не заперечує, — сказав Султанов. — Точно? Я не помилився?

Санька мовчала, і в цьому мовчанні ще зберігалася квола надія для Козака.

Султанов потиснув руку Наді й Саньці, Козак зробив те саме, коли відчув у своїй руці Саньчині затверділі від роботи пальці, відчаєно спитав:

— Проведеш нас, може?

— Не маленькі, самі дорогу знайдете! — засміялася вона.

З хати і з сіней Султанова виводив Козак, бо сержант жартома заявив, що не може оволодіти таємничим механізмом клямок.

Надворі Султанов сказав:

— Надю треба оточити увагою.

— Я ж вам одразу про це...

— Не можна лишати людину в нещасті.

— Звичайно ж не можна,

— А яка прекрасна в неї душа!

— Для мене в цій душі — все, чим я жив і житиму далі.

Вони обидва говорили тільки про Надю, уперто обминаючи Саньку.

— Житиму, коли не вб'ють, — додав Козак.

— Про смерть солдат не говорить. Треба бути готовим до неї, а говорити нащо?

— Та це само вихопилося.

— Підемо разом, — сказав Султанов. — Коня заведемо на пашу до їздових, а самі додому. Солдатам про це — не треба.

— Я розумію.

— Нікому.

— Слухаю.

— Подивимось, як складатиметься обстановка. Може, завтра відвідаємо їх. На півгодинки. Заперечень немає?

— Хто б же проти доброго діла, товаришу сержант?

Два дні, а вже скільки подій, а третій, що обіцяє третій? Ще більшу поразку чи надію? Поза межами його поразки лишалася молодість, кружляла довкола нього, як невтомний птах у

літньому небі; приносила гіркоту, але й силу. Поки не був у дівчат із Султановим, ще не відчував до кінця своєї закоханості в Саньку, соромився її, лякався, а тепер зрозумів, що не може уявити свого життя без неї, хотів стати за одну ніч, за годину героєм, звершити подвиг, вкрити себе безсмертною славою, щоб бути гідним коли й не її любові, то бодай уваги. В його настирливому почутті, яке заволодівало ним дедалі дужче, було, мабуть, мало дорослості, а більше дитячого, чистого й безпомічного. Вважав себе воїном, захисником батьківщини, прагнув у всьому дорівнятися мужньому й досконалому, як точний механізм, Султанову, а сам, власне, лишався дитиною, і світ для нього був безмежний і яскравий, хоч і наповзала на нього звідусюди пітьма і темрява, хоч довкола палало, гриміло і смерть шуміла косою, нікого не жаліючи. Ні стогону, ні туги, сяючі очі в дітей і чисті душі. Хто коли взнає, які рани були На цих душах і чи вони тільки жертви, а чи й переможці? Дитинство перемагає всі війни на світі, бо дитинство — це життя і незламні надії.

Ці два дні для Козака були найтяжчі за всі страшні дні війни. А він же досі вважав, що вже все пройшов, зазнав усього, і не міг уявити страждань душі, перед якими всі страждання і поневіряння тіла — нікчемність і смішність.

Видовище його душі було неприваблиле для Козака. Відчував покИнутість, сирітство, безнадію, ось ти нікому на світі не потрібний, але лунає залізний голос Султанова, що закликає до дій простих і водночас значущих, і тобі стає соромно за свою малодушність, ти мовби випручуєшся з лабет тяжких кошмарів і виразно бачиш усе, що тебе оточує, і з радістю переконуєшся, що ти не сам, що біля тебе найвірніші, святі своєю чистотою люди, і безнадійна порожнеча в душі наповнюється, кожна річ, кожна травинка стає твоїм спільником, у небі білі хмари, річка за плечима дихає силою, стара козацька хата над кручею

обкурює тебе смачним димом, і недозріла хлоп’яча самотність відлітає від тебе легко й нечутно.

Тої ночі довго не спалося. Втома з них уже злетіла, сили в молодих тілах було стільки, що не знали, куди її дівати, до того ж всім кортіло довідатися про таємничий похід сержанта з Козаком, але Султанова розпитувати не насмілювалися, та він і спав окремо від них, у погрібнику, зате Веніамін мав стати жертвою для допитів, знущань і розтерзання.

Наскакували на нього по черзі Палярус і Гра— новський, навіть Боря Тетюєв виявляв мляву цікавість, хоч, щоправда, і клав заспокійливо перед тим руку на плече Веніаміну.

Козак не піддавався ні на які розпитування.

— Відвідали господинь цього обійстя. Сержант Султанов від нас усіх перепросив за вторгнення, пообіцяв, що ми не спричинимося ні до якого ущербку... Ну, оце й усе...

— За низеньким перелазом лежали ми удвох разом! — замугикав Палярус. — Грановський, як тобі така музичка?

Грановський лишався послідовним лицарем музики навіть перед легковажним Палярусом.

— В музиці — найбільша людська радість! — зітхнув він.

— А в дівчатах? — поцікавився Палярус. — Наш Малий у цім ділі темний, а я трохи розбираюся. Ну, в тебе, Грановський, памороки забиті музикою, це я розумію. Сміх у залі. В артилерії ти опинився як? Побачив розстріл дезертира і зрадника і — ах, ах! — втратив свідомість, бо твоя музикальна душа...

— Неправда! — вигукнув Грановський. — Я мужньо переніс це все, але моя мама...

— Так, так, так, твоя мама...

— Палярус, — загрозливо промовив Грановський, — я вже казав тобі, що таких, як ти, кидав через себе обома руками. До твого відома, я можу носити столи в зубах. Ти це розумієш? Не тільки іризти мундштук кларнета, а й столи...

— Братці, — примирливо обізвався до них Боря Тетюєв, — ну чого ви, братці?

— А нам, між іншим, дещо інтересно, — переметнувся з Грановського на нього Палярус. — І не те інтересно, що в тебе був бог Аполлон. Чхати ми хотіли з високої дзвіниці на всіх Аполлонів! І не те, між іншим, звідки тут з'явився великий кларнетист Грановський...

— Я з'явився з Києва, — подав голос Грановський. — Може, це комусь не подобається? І може, той хтось повідомить, звідки з'явився він? у Києві коло святинь стоять танки. І коло тих святинь падають бомби. Може, вам цього не досить? Я народився у тому великому місті, і я хочу його захистити... Звичайно, звідки вам знати, що таке Київ?

— Пожвавлення у залі! — обізвався Палярус. — Хто може щось мати проти Києва, хоч я особисто й не був у ньому? Був, не був. А хто з вас був у Москві? А хто знає, як ми проходили штольні для метро? Охотний Ряд — я там днював і ночував! Ну, а тепер ось тут... Красавиця моя талантами полна... А Козак наш був і мовчить. Мовчиш, Козак?

Вони так і заснули піц ці незлобливі перемовляння, спали тяжко, без снів, через кожні дві години когось із них будили, щоб ставав на варту, над одним світив місяць і сяяли далекі загадкові зорі, над іншим місяця вже не було і зорі примерхали, ночі були короткі й тривожні, а дні безмежні в їхній великій красі, неосяжливості й незбагненній загрозливості.

Третій день починався набридливою буденністю, нудьгою обов'язків. Кому хочеться підйомів, фіззарядок, повзання, стройової, сержантського крику? І все призначення твоє на землі зведено до механічного повторювання якихось рухів, а все життя, всі потреби вміщаються у речовому мішку. Та водночас вони, хоч і не усвідомлюючи до кінця, відчували, що долі їхні зливаються з цими просторами, з степом, рікою, небом, деревами, травами і це піднімає їхній дух і робить його незламним.

Навіть Ардаб'єв, цей чоловік з доброю, неповороткою душею, геть чужий насильству і нищенню, коли від нього вимагали твердості й мужності, згоджувався беззаперечно, але одразу й питав:

— А що ж — мужність, щоб когось убити?

— Ні, погладити по голівці й розчесати кучері, як у Планкіна!

— А нащо його вбивати? — дивувався Ардаб'єв. — Притиснути, щоб не пискнув. — Хіба не досить?

— Притиснути? — Палярус не міг стриматися від сміху. — А як ти собі це уявляєш, дитя прикаспійської природи? Фріц сидітиме і ждатиме, поки ти його нагнітиш? Сміх у залі!

Зате Ардаб'єв був неперевершеним гравцем у шашки. Носив у своєму протигазі картонну дошку і шашки, щойно видавалася вільна хвилина, всідався з ким-небудь з батарейців на травичці і знай заганяв усіх у "нужники". Навіть сержанта Султанова з його точним і безпомильним розумом. Єдиний, хто міг ще якось змагатися з ним, був Боря Тетюєв, але й той зрештою вклякав і піднімав безрадно руки перед цим втіленням упертого спокою і незбагненних хитрощів.

Саме з цим своїм спокоєм і причалапкав Ардаб'єв по обіді третього дня на вогневу.

Займалися гранатометанням, зовні мовби спочинок і іра молодечих м'язів, але Султанов домагався високих показників, йому не досить було сорока й п'ятдесяти метрів, хотів ще більшого, а на таке не— здатен був ніхто, крім Грановського, який, здавалося, міг закинути гранату будь-куди, перевершував у цьому самого сержанта і не заносився, не індичився, скромно пересмикував широкими плечима, казав:

— Ну й що тут такого? Подумаєш, граната!..

Ардаб'єв постояв, подивився, метати гранату не

пробував, заощаджуючи сили на майбуття, тоді звернувся до Султанова:

— Товаришу сержант, дозвольте доповісти?

— Доповідайте!

— Там, по Дніпру, значить, пливе...

— Що пливе?

— Ну, наш буксир, а за ним дві баржі... І повні людей...

— Наші люди?

— Наші.

— Чому мовчите?

— Так я ж кажу.

— Батар-рея! — скомандував Султанов, навмисне забуваючи, що в нього й не батарея, а взвод, і не взвод, а тільки одна гарматка, але хіба це все важило тепер. — Батар-рея! За мною! Вперед! Марш!.. Тетюєв, залишаєтесь на вогневій!

Знов дихнула на Веніаміна його рідна велика ріка. М'які хвилі з тихим шерехом напливають на білий пісок, довгастий острів за фарватером, верби, мов добрі матері, схиляються над травами і водами, а далі — широкі розливи аж до лівого берега, який сяє перемитими пісками, облямованими червоними шелюгами.

Вчора, коли вони вперше вибігли до Дніпра, Козака вразила пустельність, якась мовби покинутість ріки. Могугня ріка ніби зачаїлася, забула про людей, які вічно жили на її безкінечних берегах, несла свої води до моря осамотнено і тужливо. А він же звик, що Дніпро, навіть скутий зимовою кригою, тяжко борсався під тисячокілометровим панцирем, проривався то там, то там, ламав лід, дихав у ополонках, відганяв найлютіші морози на глибоких вирах! Влітку ж, коли засинала земля, спали трави, дерева, птахи і люди, ріка не спала ніколи, таємнича темна течія, могутньо струменіла, пливла, рухалася, жила, і ти жив разом з нею і відчував себе мало не безсмертним. В найтихішу літню погоду над рікою завжди вілло свіжістю, вітри

жили в її руслі споконвіку, нікуди не відлітаючи, взимку вони були гострі, як ножі, повесні й восени м'які від туманів, улітку приносили людям радісний спочинок, і вже від народження, ще неусвідомлено, але твердо ти знав, що народженому над Дніпром судилися вітер, вода і надія.

Ріка пливла не сама. Вона вічно несла щось у своїх водах, обіймаючи, обтікаючи, ласкаво обгортаючи або безжально затягуючи у глибокі вири. Ріка не зносила самотності. В її водах повно було риби. Козак ще пам'ятав, як рибалки ловили в Дніпрі величезних дивних осетрів, вишукану стерлядь, двометрових сомів. На берегах галасувало мільйонне птаство. В плавнях і в дібровах розкошували дикі звірі. Але це було життя майже невидиме, приховане, і в дитячих очах воно відступало перед тим дивовижно привабливим життям, але панувало на ріці від скресання криги і до перших великих морозів, коли Дніпро "зашеретується".

Село лежало на краю плавнів, Дніпро ховався десь за шелюгами й піщаними косами, підносячись лише в час весняної поводі та однаково з села завжди було видно, як уночі повільно, розкішно, в сяйві електрики пропливають пасажирські пароплави, а вдень сірі буксири, вивищуючись над шелюгами, чалапкались проти течії, тягнули за собою невидимі баржі. Знизу, із Херсона, йшли неоковирні берлини з кавунами, а згори нечутно спускадися білоруські плоти, і півні співали на них, вогонь завжди горів (степовим дітям незмога було уявити, як може горіти вогонь на дерев'яних плотах!), і це теж сприймало-ся, як незнищенність і вічність життя.

Найстрашнішими для життя ріки були тумани. Для людей у туманах завжди щось є ласкаве, заспокійливе, в них приховуються несподіванки і надії, але це тільки для тих, хто живе на березі, хто може очікувати й перечікувати, хто має куди відступати, над ким не тяжіє обов'язок. А ті, хто живе на

водах? Навіть бакенщики не могли знайти своїх бакенів у густому тумані, а коли й знаходили і запалювали їхні сигнальні огні, то кволе світло не пробивалося крізь густу білу пітьму, і баржі лякливо тулилися до берегів, плоти застрявали на мілинах, пасажирські пароплави не відходили від пристаней, і тільки вперті буксири стогнали в тумані "бугу! бу-гу!" і пробували прочалапкуватися туди або сюди.

Війна осамітнила ріку, і самотність та була тяжка і страшна. Тому сьогодні, після безладного рапортування Ардаб'єва, перемірюючи разом із своїми товаришами прибережні піски, Козак з особливим піднесенням прямував до Дніпра. Кортіло йому зірватися і бігти попереду усіх, ш;об першому стати на березі і побачити, як пливуть по Дніпру баржі з людьми, махати їм руками, гукати щ;ось радісне, безладне, стати знову малим хлоп'ям, безжурним і вільним.

Але хлоп'яцтво скінчилося, скований залізними путами обов'язку й дисципліни. Козак ішов услід за сержантом, гамуючи своє серце, не виказуючи нікому того, що кипіло в його душі.

Прийшли і запізнилися!

Буксир уже проплив побіля їхнього берега, поминув острів з розложистими вербами, виводив баржі на вільні розливи вод, густо димів і щосили виляпував плицями своїх величезних гребних коліс. Палуби обох барж були всуціль заставлені тяжким залізом, верстатами, якимись пристроями, одне прикривалося брезентами і дерев'яними коробками, інше виставляло свої металеві тіла з неприкритою байдужістю, а поміж усім тим залізом, у твердій його тісняві рясніли люди: чоловіки, жінки, діти, привітно махали солдатам, безжурні і радісні, так ніби й не від війни вони рятувалися, не від загроз найстрашніших. І солдати теж махали услід караванові, бігли по

березі, по— хлоп'ячому підстрибували, підкидали пілотки, раділи так, нібито вони на отих баржах, ніби не буксир з двома неповороткими суденцями пливе вниз по ріці, а відпливають у тишу і мирний спокій, і ці піски, й трави, і високі глиняні кручі, і стара хата під горою, і садочок за нею, і город, і дерева, і все-все. Козак теж біг і теж кричав зраділо, забувши, що лишається він на тривожному, може, й смертному рубежі, забувши про хату вгорі і про тих, хто в хаті.

Султанов не перешкоджав їм, давав вишумітися, хоч сам не дозволяв собі розслабленості й на мить. Прекрасною була ця мирна картина пливучого по тихій воді каравану в барвистих кетягах люду, але досвідчене око помічало, який це непростий, далекий від радості, тривожний рейс. Тривога відчувалася в усьому. І в оцій незвичній пустельності широкої ріки, на якій уперше за три дні з'явилися судна, і в отому трагічному димінні буксира, і в страшній перевантаженості барж, палуби яких зрівнювалися з поверхнею води. Караван відпливав далі й далі, його бійці теж одбігали вже на добру сотню метрів, Султанов на мить склепив повіки, мовби творячи добре закляття, і коли розплющив очі, довкола не змінилося нічого: сяяло сонце, бігли на берег здійняті буксиром круті хвилі дніпровської води, плив заклопотаний караван, кидали в повітря пілотки його артилеристи.

І все ж щось змінилося. Ледь чутний звук, зловісний і ворожий, з'явився в повітрі, напливав з степу, з далекої далечі, ніхто ще не вловлював того звуку, може, й сам Султанов нічого не почув, а тільки здогадався у своїй стривоженій напруженості, та й цього було досить, щоб він миттю гукнув:

— Планкін! До мене!

Планкін, який вистрибував разом з усіма, хоч і не підкидав свого дорогоцінного кашкета, трохи подивовано озирнувся на

сержанта, але той ствердив свій наказ рішучим жестом руки, і їздовий, захекавшись, прибіг, козирнув, притиснувши пальці до так дбайливо плеканого чубчика.

— За вашим розпорядженням...

— Негайно до кулеметників і хай готуються до відбиття атаки з повітря!

— Єсть!

Планкін кинувся до вогневої, а Султанов, зірвавши автомат з грудей, скомандував:

— Воз-дух! Всім у прикриття під берег! По ворожому літаку і..

Ще нічого не було і ніхто не чув ніякого звуку. Задихані, розчервонілі, розхристані, вони хапливо ладнали карабіни, трохи недовірливо позирали на сержанта.

— Нудьга в залі, — порушив тишу Палярус, — у цю річечку б запустити китів і підводні човни.

— Для цього тебе треба зробити Богом і адміралом, — зауважив Грановський.

— Тихо! — засичав на них Султанов. — Слухати всім! Приготуватися! Вогонь!

Справді тої самої миті високо в небі з'явилася "рама", найпроклятіший фашистський літак, що не давав їм звести голову під час маршу через степи, з ранку до вечора висів над

ними, як нещастя. Дві палички замість фюзеляжу, коробка замість хвоста, вузьке довге крило, два мотори, що гудуть занудливо, з катівською байдужістю "гу-гу-гу-гу!", летить повільно, не знижуючись, не набираючи висоти, не лякається ні зеніток, ні густої стрілянини з землі, політавши, зникає, але на тому місці неодмінно з'являються або ж "мессери", розстрілюючи з кулеметів усе живе внизу, або "юнкерси" з бомбами.

Султанов ударив по "рамі" з автомата, пролунав дружний залп з карабінів, ніякої шкоди "рамі" це, ясна річ, не завдало, не відвернуло її і від наміру наздогнати караван і нависнути над ним чорним круком.

— Високо! — тупнув спересердя Султанов. — Високо й далеко! Що ж там "Дегтярьов" мовчить? Може, хоч трохи полякав би фашиста!

— Та вона, зараза, броньована, товаришу сержант, — заганяючи новий патрон до патронника, сказав Палярус, — їй наша стрілянина, як дівці лоскіт!

— І не влучиш у цю "раму", — підтримав його Грановський.

Козак стріляв мовчки, вицілював у мотори, в крило, бив і бив, задихався од бажання влучити, відігнати, збити, знищити проклятого фашиста і мало не плакав од марності своїх намагань.

Кулемет застрочив з-за високого берега. "Рама" летіла далі.

— З гармати б її ляснути! — сплюнув собі під ноги Палярус.

— Ми не можемо демаскувати позицію. — Султанов поміняв диск в автоматі. — У нас особливе завдання.

Козак хотів крикнути: "А це? А це хіба не завдання? Щоб порятувати людей — не завдання!"

Не крикнув, та й ніхто не встиг будь-що сказати, бо в цей час, перекриваючи їхні постріли, забубоніло згори.

— З кулемета б'є, сволота! — скреготнув зубами Палярус.

— Великокаліберний? — висловив здогад Грановський.

— А то ж який!

~ По нас б'є, чи що?

— По баржах, — тихо промовив Султанов, і Козак побачив, як потемніло від горя його обличчя.

— Товаришу сержант, — благально притиснув він руки до грудей, — треба ж щось робити! Треба ж...

— Треба, — сказав Султанов. — Звичайно треба. За мною! Бігом! Вогонь!

Вони побігли навздогін за караваном, так ніби могли стати ближче до "рами" і таки дошкулити їй.

А може, Султанов сподівався, що повітряний пірат облишить беззахисних мирних людей і відкриє вогонь по солдатах?

Даремно він сподівався.

Новий звук додався до бубоніння фашистського кулемета, ниючий, гострий, так ніби хтось просвердлював у повітрі дірки, а тоді все повітря над караваном обірвалося, шелеснуло, накрило баржі й буксир спалахами чорного вогню, розірвало ревучими вибухами. Люди з барж стали стрибати в воду, інші металися по палубах, на буксирі ревнуло ще й ще, висока його труба дивно підстрибнула, перехилилася і полетіла в повітря, ще повна чорного диму, викреслюючи за собою жалібний слід, а тоді й увесь буксир, охнувши на всю ріку, розверзся до найглибших своїх нутрощів і повився густою білою хмарою, димом, туманом, і той страшний туман потік і до барж, став накривати їх, ховаючи від ока фашистського льотчика.

— Ардаб'єв! Будник! — скомандував Султанов. — Запрягати воза — і туди! Рятувати людей. Грановський! Негайно в село, знайти голову сільради, хай організує допомогу потерпілим! Знайти командира роти, доповісти, що тут. Я з Козаком і Палярусом — туди! Всім ясно? Виконувати!

Коли вже бігли до страшного того місця, Султанов озирнувся на Козака, махнув йому рукою:

— Вернися назад, знайди Саньку, попроси, щоб Наді — нічого. Коли й сама не бачила, скажеш, а сестрі щоб ні слова. І назад! Ясно?

Бігти Козакові далеко не довелося. Санька стояла біля живоплоту на краю свого садка і мовчки дивилася на те, що діється на Дніпрі.

— Все бачила? — насилу вхоплюючи віддих, поспитав Козак.

— Не сліпа.

— Ти... ото... Надьці... Не треба, щоб вона знала...

— Що я — дурна?

— Ну, я побіг!

Вона мовчки дивилася йому вслід.

До вечора рятували вцілілих з каравану. З села приїхали підводи, запряжені волами, командир роти прислав взвод піхотинців, артилеристи Султанова, хоч самі пережили весь жах того, що відбувалося у них перед очима, теж помагали людям, перев'язували поранених, заспокоювали жінок, сушили одяг дітям.

У Козака було відчуття, ніби сам побував у справжньому бою, ніби то його розстрілював фашистський нелюд, розбомблював, палив вогнем, топив у воді, добивав ще й на березі.

Не було в них жартів і кпинів того вечора і розмов теж не було, вимучені й виснажені, ховаючи один від одного ніяковість од власного безсилля, з яким довелося зіткнутися у всій жорстокій відвертості, вони й спати влягалися не поряд, а порозбрідалися по всьому городу і заснули одразу, мовчки, рятуючись од можливих докорів і оскаржень.

Самі ж не могли ні докоряти світові, ні оскаржувати його.

Козакові приснився страшний сон. Ніби йде він до свого діда Дійона, а в дворі у Трохимів притаївся вбивця з двостволкою і жде, коли Веніамін заверне в провулок, пригинцем, поза тином біжить по двору, виставляючи попереду себе довгу рушницю. Але хлопець побачив темну спину і чорну рушницю теж побачив,

і хоч не знав, за що його можна вбивати, все ж притаївся, проповз до провулку попід бузиною, тоді, притискуючись до стіни Трохимового сарая, прослизнув далі, опинився навпроти дідового перелазу під шовковицею. Тепер перестрибнути через перелаз, а там за хатній причілок, а тоді до хати, але для цього треба перескочити на той бік провулка, а місяць світить зрадливо, по-розбійницькому, з мертвою байдужістю. Веніамін все ж кинувся через провулок, майже впав за перелаз, але загаявся на якусь мить, позаду бахнуло з обох стволів, дріб ударив у товстий шар пилюги, накубленої вдень курми, але Козак був уже біля хати, він поплазував за причілок, убіг у сіни, подерся по драбині на горище, грюкнув за собою лядою, хапливо носив на неї все, що знаходив тяжке, тоді сам сів зверху, дрижав, плакав...

ї прокинувся весь у сльозах і розпачі.

А коли б тепер гнався за тобою фашист? Де б ти сховався? Він прошиє чергами з автомата стріху, запалить хату, підожде, поки вискочиш з вогню, і однаково вб'є тебе і не матимеш ти ніде рятунку.

На власній землі ніде сховатися? А чом би ти мав ховатися? Ти ж воїнї У тебе зброя, і вміння, і твердість.

Чи була в ньому твердість — він ще й сам не знав. Та й звідки?

Козак лежав без сну, слухав, як кумкають жаби в теплих затоках (мовби нічого й не сталося тут удень!), впівока стежив, як ходить між землею і зорями їхній вартовий (здається, Грановський?), тоді тихо поповз туди, де мав спати Боря Тетюєв. Пахло відволоженою кукурудзою, і трава теж пахла

росою, уже, мабуть, незабаром світанок, і сонце, і день великий і прекрасний. Чи ж прекрасний?

Він знайшов Борю. Той спав обличчям до зір, розметавши руки, добрий і гарний, може, й справді схожий на того бога Аполлона, про якого з таким захватом розповідав своїм товаришам — хто ж то знає? Козак доторкнувся до Бориного плеча, Тетюєв стрепенувся:

— Ну? Хто? Що?

— Це я. Козак.

— Налякав.

— Пусти на твою шинелю.

~ Ну, давай.

— Сон страшний приснився.

— Не мороч голови. Солдат і спить тільки для того, щоб бачити сни.

— Але ж страшний!

— Мало тебе сержант ганяє.

— Слухай, Борю, ти ж не був там, на березі...

— Не був. А ти думаєш, не уявляю? Я ж тобі розказував, як мене цілував майор? Тебе коли-небудь цілували?

— Тільки мама.

— А чоловічих поцілунків не знаєш?

— Ні.

— Отож. А це — тільки перед лицем смерті. Смерті — розумієш?

— Ну!

— А ти з якимсь там сном.

— Мені тяжко.

— Заспокойся, — Тетюєв узяв його за руку. — Глянь, яке тут у вас небо, які зорі, яке диво. А ота світляста смуга через усе небо — як вона зветься у вас?

— Чумацький Шлях.

— А в нас — Млечный Путь. Яка сила і яке безмежжя!

— Я народився під цими зорями і виріс, а тепер здається мені знаєш що?

— Що?

— Ніби оцей Чумацький Шлях, або Млечный Путь, по-вашому, тільки для нашої землі і для нас і все, що спробує затьмарити його вічне сяяння, має неодмінно щезнути й загинути.

— Так, Веню, так!

Тетюєв знов знайшов його руку і мовчки стиснув.

Вони лежали тихо, без слів, думали мовчки кожен про своє, але очі їхні летіли у безвість, у золоті розсипища загадкових зір, і молодість їхня була безмежна, як Чумацький Шлях.

Четвертий день вони довірливо віддали Султанову. Соромно було згадувати страшне безсилля, яке пережили вчора, лякалися самої думки, що таке може повторитися, їхній сержант з його досвідом, знанням і твердістю тепер набував для них ваги надзвичайної, став єдиною запорукою і надією. Його команди виконували з особливою ретельністю, кожне його слово, кожен наказ вгадували наперед, розповіді про обстановку на фронтах вірили так, ніби Султа— нов щойно повернувся з високих штабів. А він же тільки й того, що вчора ввечері перемовився кількома словами з піхотним капітаном, який теж, здається, не мав ніякого зв'язку з командуванням, хіба що через випадкових зв'язкових.

Султанов не приховував жорстокої правди. Хоч Київ ще оборонявся, Одеса стояла твердо, але фашисти вже проскочили далеко по степах і форсували Дніпро на півдні. А на Лівобережжі їхні танки вже на Сумщині й Полтавщині, там їх стримують наші війська, але обстановка міняється щодня. Можуть кинутися звідти через Дніпро, щоб перетяти всю Україну. Можуть з цього берега пробиватися туди. їхній рубіж; — одне з таких особливо загрозливих місць.

Козак слухав і не йняв віри.

— Товаришу сержант. Як же це могло статися? Хіба ж можна допускати, щоб фашисти отак повсюди?..

— Ніхто й не допускав, — сказав Султанов. — Такий характер цієї війни. Злодійський напад. Ясно?

Там прокралися, там проскочили, там прорвалися, там виникли зненацька. А наштовхуються на тверду оборону — стоп! Київ, Одеса — це ви знаєте. Про Перемишль теж усі чули? Ну от, кожен повинен боронити свій рубіж, тоді ворог буде розбитий.

Надвечір Султанов звелів викопати перед вогневою ще два окопчики, з яких зручно було б метати пляшки з запалювальною рідиною, тоді нарубали свіжих гілок, щоб замінити маскування. Будник привіз од піхотинців вечерю і, поки Палярус, намугикуючи свою "Красавицу", розкладав у котелки кашу, пощурхотів у городі і виринув з кукурудзи, обтираючи рукавом жовту морквину.

— Товаришу сержант, — зраділо повідомив він. — Ось. Морквину викопав.

— Одставити морквину, — неприязно глянув на нього Султанов. — Ми не можемо об'їдати місцеве населення! Вам ясно, їздовий Будник?

— Так точно!

Коли стемніло, Султанов назвав пароль і відгук для нічного вартування, звелів Тетюєву залишитися на вогневій за нього, підкликав до себе Козака, неголосно сказав:

— Провідаємо наших хазяйок. Годилося ще вчора їх заспокоїти, та не вийшло. Треба сьогодні. Заперечень не буде?

— Ні, товаришу сержант.

— Гаразд. Тільки підемо не через город, а з дороги. Візит офіційний. Так треба. Ясно? Інакше не можемо. Не маємо права.

Він, мабуть, і на коні тоді приїхав до двору для цієї вигаданої навіщось офіційності, але Козак вірив у все, що робить Султанов, бо, може, й справді саме так і треба.

Сінешні двері не піддалися, у хаті було темно. Вже сплять? Козак легенько стукнув у шибку, з того боку забіліло Саньчине обличчя, вона побачила їх обох, гукнула:

— Підождіть! Надьку купаю...

Мабуть, уже кінчала, бо незабаром чутно стало, як зливає воду з ночов, двері рипнули, гола рука виставила за поріг відро з водою, Саньчин голос звелів:

— Вилий, Веню, отам на попільник за бузиною!

Він відніс відро, вилив мильну воду, вернувся

назад, гола рука забрала в нього посудину, двері зачинилися, Козак відійшов до Султанова, який сидів на призьбі, скручуючи свою "козячу ніжку".

В хаті знов почулося хлюпостання, вони обидва чули ті звуки, сержант спокійно курив, а Козак, присівши біля нього, тулився спиною до нагрітої за день хатньої стіни, і кидало його то в жар, то в холод, він і нетерпеливився скоріше побачити дівчат (Саньку! Саньку!), і боязко було йому так, що зірвався б з призьби і втікав світ за очі. Султанову теж ніби передався Козаків настрій, сержант притоптав чоботом недокурок, неголосно кинув через плече:

— Як там водні процедури?

Санька почула (а може, здогадалася?), сміючись крикнула з хати:

— Підождете — не вмрете!

Далі хлюпосталася, скрикувала, мабуть, навмисне, щоб чули надворі, Султанов теж щось їй гукнув раз і два своєю рідною мовою, так ніби Санька могла зрозуміти, але для неї досить було самого звучання його голосу, це було не перемовляння, а перегукування, молодеча іра, сповнена затаєної знадливості й жаги. І хоч вони не впускали у свою іру нікого стороннього. Козак мимоволі теж ставав і її свідком, і мовчазним учасником, і жертвою.

Знову гола рука виставила за двері відро з мильною водою, знову бігав Козак до бузинових кущів, а коли повернувся, то застав Султанова вже не на призьбі, а біля сінешних дверей, сержант рипів чобітьми, поправляв гімнастерку, розминав широкі плечі, але до хати чомусь не йшов. Перше враження було: жде свого молодшого товариша, і Козак сповнився вдячністю до Султанова. Але почувся Саньчин голос — і Веніамін мало не заплакав. Вона зверталася тільки до Султанова, перегукувалася й пережартовувалася тільки з ним, так ніби тут нікого більше й не було. То не пускала до хати, поки застеле долівку свіжою різухою (Козак і знадвору вловлював ніздрями пронизливий запах свіжої трави); то веліла ще потанцювати за порогом, бо затуляє вікна ряднами для маскування; то не хотіла впускати, поки засвітить каганець; то вимагала собі часу для розчісування, а тоді повідомила, що має ще розчесати коси Наді.

Нарешті вона впустила їх. Султанов уже не виявляв до Козака делікатності, як при перших відвідинах, ішов попереду, затуляючи Веніаміна своєю широкою постаттю, так що Надя навіть злякалася:

— А де ж Веня?

Сержант мовчки відхитнувся вбік, щоб показати, що веде за собою Козака, і знов заповнив собою увесь простір, освітлений невеличким каганчиком, посмугований легкими тінями, що літали по всій хаті, м'яко влягаючись на долівку, під ослонами, під столом, злякано черкаючи стіни, піч, навіть стелю. А там, де тіні ламливо схрещувалися, мовби знищуючи одна одну, біліли два острівці, ніжні й привабливі, такі ж неоднакові та водночас і нероздільні, поєднані силами, над якими люди не мають влади.

Надя і Саня. Дві рідні сестри. Похрещені народженням, кров'ю, хатою цією, землею.

Мовби знали, що матимуть сьогодні гостей, одяглися обидві в біле. Надя — у просторій українській гаптованій сорочці, що так личила до її чорних розкішних кіс, і до палаючих чорним вогнем величезних очей і до прекрасного, прозорого у своїй ніжності лиця. Санька — в коротенькому, білому ситцевому платтячку, неспроможному погамувати буйного її тіла, голонога, голорука, з такими дикими хащами русявого волосся, що в них навіки могли б заблукати чоловічі погляди, серця і душі.

Султанов пройшов до Наді, потиснув її ручку, похвалив вроду, обдарував ніжним усміхом, тоді пропустив поперед себе Козака, а сам нечутно пересунувся до Саньки, і хоч Веніамін цієї миті щось казав Наді (сам не чув своїх слів) і дивився в її величезні очі, все ж зумів помітити (а може, здогадався!), як

вигнулася й напружилася всім тілом назустріч сержантові Санька. А може, то тільки здалося? Надто, що Султанов нічим не виявляв свого якогось особливого ставлення до Саньки, вітався з нею так само спокійно, як і з сестрою, і одразу ж відступив трохи вбік, пройшовся туди й сюди, легко ступаючи по зеленій траві на долівці.

— Приємно, — сказав Султанов. — Подобається мені цей ваш звичай притрушувати травою підлогу.

— А більше нічого не подобається? — поправляючи (тобто ще дужче розкублюючи) волосся, задерикувато спитала Санька.

— Немає слів.

— Мабуть, у статутах ваших не записано? — засміялася вона, і Козак мстиво подумав, що Санька близька до істини. Султанов умів говорити з бійцями, досягнувши в цьому вмінні справжньої досконалості, але дівчата — це ж не солдати. "А що ти вмієш?" — спитав суворо самого себе.

— Ви сідайте, — запросила Надя. — Товаришу Султанов, ну чого ото ви ходите й ходите по хаті? Ви ж гості. Посидьте в нас хоч трошки. Веню, а ти?

— Я постою біля тебе, — сказав Козак.

— Ні, ні, і ти сідай. А Саня щось вам повечеряти там...

— Тільки без частувань! — підняв руку Султанов. — Солдат живе не вечерями, а...

— Може, любов'ю? — не сходячи з свого місця, насмішкувато кинула Санька.

— Сном, — сказав Султанов. — Правда ж, Веніаміне?

— То й спали б собі, а не тинялися по хатах, — безжально відрізала Санька.

— Наш обов'язок — провідувати мирне населення.

— Може, Надька мирна, а я — ні.

— Ну, Саню, — обізвалася Надя, — хіба ж можна так? Ви її не слухайте. Вона за день як намучиться з господарством. Та ще зі мною. А це сьогодні ми ще тата свого згадали та наплакалися обидві, як дурні. А тоді Саня купання затіяла, а я татові листа написала. А ви, Султанов, пишете листи додому?

— Нема кому писати. Всі на фронті. Брати на фронті. Батько на фронті. Мати сама зосталася. Станемо всі їй писати — нічого не зможе робити, тільки читатиме наші листи. А в нас звичай: вогонь домашній підтримувати треба, щоб не згас. Не згасне — будемо живі, повернемся додому, тоді матері все розкажемо.

— У нас такого звичаю немає, — зітхнула Надя. — Соломою топимо, хіба цей вогонь збережеш так довго? У нас добре слово, як вогонь. Ти ж, Веню, пишеш батькам?

— Пишу.

— І часто?

— Щодня, — збрехав навіщось Козак.

— І я щодня пишу татові. Саньці ніколи, а я лежу собі, дивлюся у вікно і пишу й пишу. Ти ж пам'ятаєш свої листи до батьків, Веню?

— я? Ні, не пам'ятаю.

— А я так усе пам'ятаю. Хочете: прочитаю вам листи до тата?

Султанов сів до столу, зняв пілотку, пригладив волосся, знову підвівся.

— Можу тільки пошкодувати, що не почують усі бійці нашої батареї.

— Ви ж, мабуть, і не зрозумієте по-українськи.

— Два роки служу на Україні, може, ще й одружуся з українкою — треба все розуміти! — заспокоїв її Султанов.

каганець стояв на краю скрині між вікном і Козаком, світив Наді в обличчя, вона попросила:

— Відсунь його трохи, Веню.

— Тобі ж темно буде читати.

— А я без світла.

І справді стала читати, заплющивши очі, відкинувши голову, звертаючись уже й не до них, а кудись у далину, в простори і безвісті:

"Добрий день, дорогий наш таточку! Ми з Санькою живі й здорові, чого й тобі бажаєм. Вже три тижні, як ти погнав худобу за Дніпро, а листа від тебе ще не було і ми вже непокоїмося. У нас вдома все гаразд. Саня підгорнула картоплю. Кури несуться. Лелеченята вже літають. Підсвинок дуже рився, довелося кликати діда Захарка, щоб він вставив йому ще одне кільце. Саня сміється, каже: підсвинку в писок кільце, а фашистові в гузно пірце! Коли вже ти відженеш худобу і вернешся, тату? Як задержуєшся, то напиши нам листа. А ми ждемо й зостаємося твоїми дочками. Надя і Саня. Обіймаємо і цілуємо нещотно раз".

— Можу тільки пошкодувати, що не маю таких дочок, — сказав Султанов. — Вони б мене обіймали й цілували — яке блаженство і який захват!

— А ми вас поцілуємо, як захисників, правда ж, Саню?

— Хай же захистять спершу! — гукнула Саня.

— Так ніхто ж не нападає на нас.

— А тобі хочеться, щоб нападали!

— Ну, чого ти, Саню, така? Хочете, я ще один лист прочитаю? Той, що сьогодні написала?

— Читай, — тихо попросив Козак, — читай, Надю, скільки захочеш...

Несподівано в цих листах відкрився для нього порятунок. Поки Надя читала, Султанов закам'яніло стояв посеред хати, Санька відсунулася в куток до печі і тільки невиразно біліла звідти своєю лінивою постаттю. Щось чисте, нескаламучене пролягало між ними, і Козакові хотілося, щоб так було, поки

вони з Султановим і підуть звідси. І Надин голос, ніжний, цнотливий, ще мовби додавав усім їм чистоти, лунав, як запорука безкорисливої людської вірності:

"Добрий день, дорогий наш татусю! Ми живі й здорові, чого й тобі бажаєм. Фронт до нас не присунувся ще, тільки вночі десь грюкає у степах, але далеко і все стороною. У нас у городі біля старого погрібника стали гармати. Прийшли вночі бійці і стали, і тепер наше обійстя охороняють доблесні захисники Вітчизни. У них дуже гарний командир Султанов, а також є один боєць Веня, він схожий на Марущаччиного Петра, такий добрий і поштивий. Учора у нас на Дніпрі була бомбйожка. Саня не каже мені, а я сама чула й знаю. А так на Дніпрі наче все вмерло. Пароплави не гудуть, баржі не причалюють, і хлопці з них не прибігають за крашанками та курчатами. Чи ти вже скоро відженеш свою худобу, тату? Чому нам не пишеш? Саня щодня бігає на пошту, а там кажуть, що немає нічого, а до тебе листів не приймають, бо ніхто не знає, де ти. Де ж ти, таточку? Зостаємося твої дочки Надя і Саня, обіймаємо тебе і цілуємо міцно-міцно".

Навіть Султанов, видати, розгубився від страшної правди, яка розкрилася перед ними з цього листа. Він мовчки сів до столу, Козак теж не знав, що й казати, але розумів, що треба знайти хоч якісь слова, і ляпнув перше, що зачепилося за язик:

— Що ж то за Петро?

— На командира вчиться в Києві.

— Я ж не вчуся.

— А війна кінчиться, то й ти будеш.

— Який там з нього командир! — гукнула Санька. — От Султанов — командир так командир! Правда ж, Султанов?

Вона сіла біля Султанова і легенько штовхнула його стегном. Козакові забушувало в серці. Щастя, що Султанов не відвзаємнив Саньці її зухвалості, мовби не наважувався порушити той настрій, що виник у них після другого Надьчиного листа. Але Санька вперто тулилася до нього, приторкувалася то голим плечем, то голою рукою до його рамен, до заліза, яким був обвішаний, сміялася тихо, дратівливо, хижо.

Надине обличчя болісно пересмикнулося, на ньому відбилося все те, що творилося в Козаковому серці, мабуть, обоє вони водночас відчули свою, покинутість, обоє мали об'єднатися і в безсиллі і в співчутті одне до одного, ставали мимовільними спільниками, союзниками, Надя кволо змахнула рукою, попросила:

— Перестав, Веню, каганець сюди ближче.

Світло позолотило її щоки й чоло, очі в темних

тінях стали ще більші, різьблені губи налилися соковитою червоністю, лице вражало красою майже неземною, Козак дивився на нього майже зі страхом, не міг відірвати погляду, а в душі йому щось скімлило 1 вперто тягнуло туди, де сиділа інша, може, не така яскрава й засліплююча, але земна, тепла, страшна своєю незборною силою, темним покликом, таємничою жагою.

І знов Надя змислами своїми відчула, що діється у Козаковій душі, вгадала, що може статися тут ще сьогодні між тими, за столом, і безжурно, ніби ведучи далі вже давно розпочату бесіду, промовила, ні до кого не звертаючись:

— Шкода, що вже ніч надворі. А в нас треба все дивитися вдень. Як були тато вдома, то вони мене виносили у садок за хату. А там же в нас такі вишні! І нагідки, красоля, чорнобривці — м'які й барвисті, як шовк, і мальви — такі ж високі та стрункі! А скільки там у нас росте всього! Веню, візьми-но он ту нижню книжку, там написано ніби про наш садок. Так же написано гарно! Ось тут. Прочитай.

Вона й цю книжку знала на кожній сторінці, бо показала справді те місце, де йшлося про сац, і Козак став читати голосно, виразно вимовляючи кожне слово, так ніби хотів розокремити бодай цими словами класика отих двох за столом, що з'єднувалися дедалі тісніше й загрозливіше:

"Этот сад, по обыкновению, был страшно запущен и, стало быть, чрезвычайно способствовал всякому тайному предприятию. Выключая только одной дорожки, протоптанной по хозяйственной надобности, все прочее было скрыто густо разросшимися вишнями, бузиною, лопухом, просунувший на самый верх свои высокие стебли с цепкими розовыми шишками хмель покрьшал, как будто сетью, вершину всего этого пестрого собрания деревь и кустарников и составлял над ними крышу, напялившуюся на плетень и спадавшую с него вьющимися змеями вместе с дикими полевыми колокольчиками. За плетнем, служившим границею сада, шел целый лес бурьяна, в который, казалось, никто не любопытствовал заглядывать, и коса разлетелась бы вдребезги, если бы захотела коснуться лезвием своим одеревеневших толстых стеблей его".

Козак читав щодалі голосніше, хоч і розумів, що читати ні для кого, Надя знала тут кожне слово, його власні думки були надто далекі від описів цього саду, а ті двоє, хоч як він старався, не слухали його, то він мав слухати їх, напружуючи вже й не слух власний, а якісь нелюдські сили, щоб, вимовляючи

ді слова з книжки, чути й те, що там за столом, у напівтемряві, за тінями і неприступністю.

— А що в тебе в сумці? — грайливо запитувала Санька.

— Військова таємниця.

— А це що?

— Автомат.

— І теж військова таємниця?

— Для жінок — теж.

— А в душі — теж військова таємниця?

— Там — ненависть до німецько-фашистських загарбників.

— І більше нічого?

— Мається ще дещо.

— Що ж саме?

— Знову ж таємниця, але не військова, а особиста.

— А яка, яка?

— Таємниць не розголошують.

— Набрид ти з своїми таємницями! Веню, ти так гарно читав. Прочитай ще.

— Я не знаю, що читати, — майже простогнав Козак.

Надя вхопила його за плечі, зашепотіла гостро, палюче:

— Що ти таке кажеш? Як тобі не соромно? Міг же мене спитати! Бери ось звідси...

Він не вірив, що ті, за столом, слухатимуть, і читав, не так підкорячись Надьчиному шепоту, як лінивому бажанню Саньки:

"Он стал на ноги и посмотрел ей в очи: рассвет загорался, и блестели золотые главы вдали киевских церквей — перед ним лежала красавица, с растрепанною роскошною косою, с длинными, как стрелы, ресницами...".

— Правда ж, як у мене, — розтріпана коса? — прошепотіла Надя, але тут уже Санька почула і вигукнула:

— А от і не в тебе, а в мене розтріпана, у мене!

Султанов щось замуркотів до Саньки, вона там

тихо засміялася, Козакові пересохло в горлі, а Надя вчепилася за його руку, просила:

— Читай! Читай ось тут!

Слова ставали йому кісткою в горлі, він насилу вимовляв їх, тяжко карався душею, читаючи:

"Он чувствовал какое-то томительное, неприятное и вместе сладкое чувство, подступавшее к его сердцу... Он видел, как

из-за осоки выплывала русалка, мелькала спина и ноги, выпуклая, упругая, вся созданная из блеска и трепета..."

— Санька — подумав Козак. — "Выпуклая и упругая" — вона!

А Надя тихо доторкнулася йому до плеча, спитала:

— Ти звернув увагу? "Из блеска и трепета". Правда ж, гарно? Ти б так зміг сказати?

— Ні, не зміг би.

— І я не змогла б.

Вони обоє замовкли, може, ждали, що й ті, за столом, теж скажуть щось, але звідти линув тільки шепіт, такий гарячий, що здавалося: спалахне й вибухне повітря. Надя злякано блиснула очима, болісно простогнала:

— Читай, Веню!

— Що ж читати?

— Ось звідси. До "крыл", а тоді "и вдруг".

Вона справді знала в цих книжках кожне слово.

Голос Козакові дрижав і зривався, коли він читав про таємниче й страшне, вже й не сподіваючись, що їхні з Надькою зусилля знадобляться, щоб покінчити з незлагодою, яка неправедно запанувала тут і мучить їх усіх, терзає, знетямлює.

"Ветер пошел по церкви от слов...".

Чи можна порятуватися в словах? Всі в них вірять і водночас нехтують ними то через незнання, то зі зневаги, то з глухоти й глупоти.

"И вдруг настала тишина в церкви; послышалось вдали волчье завыванье, и скоро раздались тяжелые шаги, звучавшие по церкви; взглянув искоса, увидел он, что ведут какого-то приземистого, дюжего, косолапого человека. Весь он был в черной земле. Как жилистые, крепкие корни, видавались его засыпанные землею ноги и руки...".

— Читай голосніше! — попросила Надя.

Козак напружив голос:

"Тяжело ступал он, поминутно оступаясь. Длинные веки опущены были до самой земли. С ужасом заметил Хома, что лицо было на нем железное".

— Железное, — повторила Надя, і Козак зненацька почув схлипування.

— Чого ти, Надю? — чуло нахилився він над нею, хоч і в самого в горлі стояв плач.

У причілкове вікно, біля якого стояв Козак, затарабанило і голосом Грановського тривожно гукнуло:

— Товаришу сержант! Ви тут?

Султанов, як пружина, вискочив на середину хати, поправив гімнастерку — раз-раз! — пустив великими пальцями попід ременем, зганяючи бганки за спину, поправив пілотку, автомат, бінокль, стукнув підборами:

— На жаль, вимушені... Дякуємо за все... Але служба... Козак, за мною! Не прощаємось... Завтра чи післязавтра неодмінно...

Він уклонився обом сестрам, Санька вискочила з-за столу слідом за ним, хотіла проводжати, але Султанов відтрутив її владним помахом руки.

Надворі їх ждав Грановський.

— Товаришу сержант...

— Так. Слухаю вас.

— Піхота відходить.

— Не зрозумів.

— Рота знялася з позицій. Капітан прислав за вами... Кулеметників од нас зняли. Виходить, ми залишаємось без нікого?

— Спокійно, Грановський, — на ходу кинув йому Султанов. — Без балачок і без паніки!

На вогневій ніхто не спав. Всі кинулися до Султанова, але він спокійно відтрутив їх і пішов униз, до дороги, звідки долинали людські голоси, шерех ніг, дзвякання зброї й амуніції.

Повернувся Султанов за годину. Побачив, що ніхто досі не лягав, гримнув:

— Усім спати! Завтра рано підйом!

— Товаришу сержант, — з темряви промовив Боря Тетюєв, — ми ж нічого не знаємо! Що тут діється?

— Рота змінила дислокацію, — спокійно повідомив Султанов. — Ми лишаємося на рубежі.

— Настороженість у залі, — віднотував Палярус. — З сухарями в безсмертя...

— А кухня? — простогнав Ардаб'єв.

— Переходимо на сухий пайок. Ще запитання будуть? Відбій!

І вже немає нічого, і мовби то й не він щойно лоскотав устами ніжне дівоче вухо, легенько, самими кінчиками пальців доторкувався до вигинистої спини, притискувався м'язистою ногою до м'якого, гарячого стегна. Тільки короткі слова наказу і ніякої чулості, жодних ознак розслабленості, суворість, осхлість серця. Невже людина може так змінюватися? Козак не міг стямитися від усього, що мав пережити за такий короткий час, так і заснув, дивуючись, з тяжким передчуттям нещастя, що не може бути окреслене словами.

Ранок нічим не порушив звичної усталеності їхнього життя. Підйом, фіззарядка, туалет, сніданок (Палярус, розіклавши вогнище, закип'ятив води для чаю, і вони й не відчули відсутності піхотинської польової кухні), але вже після сніданку все змінилося, не було бойових навчань, стройової підготовки,

сержантової занудливості й прискіпливості, але й радості в них теж не було, не настало для них розслаблення, заволоділа розтривоженість і напруження майже нелюдське.

— Всім на бойові місця! — скомандував Султанов. — Посилити спостереження за місцевістю! їздові, коней у прикриття!

Суворі команди Султанова не приносили заспокоєння, а тільки викликали ще більшу розтривоженість і непевність. Поки десь поряд стояли піхотинці, а тут прикривали їхню вогневу кулеметники, кожен почувався надійніше, хоч і не бачив тих піхотинців, не знав, скільки їх і де вони. Тепер лишилися самотні перед усім світом.

— Товаришу сержант, — не витерпів Палярус. Де ж це наша піхота?

— Змінила дислокацію.

— Тобто, дала дьору?

— Одставити базікання! Рота зайняла нові позиції.

— Де ж саме?

— В даній місцевості. Може, навіть на острові

посеред Дніпра.

— Здивування в залі. Чому ж їх там не видно? ^

— Вміють маскуватися не так, як ви, рядовий Палярус! І взагалі — розбалакування!

Боря Тетюєв давав настанови Козакові:

— Стеж за моєю рукою. Показую кулак — бронебійний. Махаю долонею — осколочний. Розчепірю пальці — картеч.

— Команди ж будуть. Султанов...

— Заваритися може таке, що ніяких команд не почуєш! Ми ж ні на яку артилерію не схожі. Тільки пряма наводка! Ну, та побачиш сам.

— Думаєш, побачу?

— Можеш не сумніватися. Піхота, думаєш, куди пішла? Вона йде завжди тільки назустріч противнику.

— Коли назустріч, то, може, затримають, відіб'ють?

— Степ надто у вас великий, — зітхнув Тетюєв.

— Та великий...

— Ото і воно.

Очікування росло, мучило невідомістю, неприємне, тяжке, принизливе. Не полишало відчуття, ніби звідусюди зирять ворожі очі, помічають кожен твій рух, вистежують, коли й звідки завдати удару. Султанов не відривався від бінокля, здригався від кожного звуку, був нашорошений, весь мовби аж бринів, як натягнутий лук, і цей настрій його передавався всім, затих

навіть Палярус, Грановський уже вкотре перекладав снаряди, ще й ще перевіряв зривачі на осколочних, здмухуючи з чутливих голівок навіть порошинки, які на них могли потрапити.

І тут причалапкав од Дніпра вайлуватий Ардаб'єв і поруйнував усю їхню напруженість.

— Товаришу сержант, їздові питають, коли буде обід? — спитав він.

— Пригніться! — засичав на нього Султанов. — Ви демаскуєте нашу позицію! Хто вам дозволив кидати коней?

— Сміх у залі! — вхопився за живіт Палярус. — Наш Ардаб'єв пригинається! Походкой нежною, как у слона! Товаришу сержант, Ардаб'єв може пригнутися хіба що тоді, коли на нього летітиме снаряд!

— Та він такий лінивий, що не зможе навіть злякатися, — сказав Боря Тетюєв. — Ардаб'єв, правда ж, ти нічого не боїшся?

— А чого ж нам би боятися? От кухню піхота завезла з собою — іуг злякаєшся.

— У вас сухий пайок на тиждень, — суворо промовив Султанов. — Повертайтесь на своє бойове місце. Ви відповідаєте мені за їздових і за коней.

— Єсть повертатися, товаришу сержант! А тільки я свій сухий пайок... Вже від нього тільки концентрат суп-пюре гороховий зостався... Хіба розвести вогонь та зварити?

— Коли ви з'їли свій НЗ, я віддам вас під трибунал! — крикнув йому Султанов. — Нам треба триматися тут тиждень! Ясно вам? Тиждень!

— Та мені що? — задкуючи з вогневої, пробурмотів Ардаб'єв. — Треба тиждень, то й тиждень, А тільки ж як без кухні?..

Якийсь невидимий рух з'явився в повітрі, непомітний, а тільки ледь відчутний, вгадуваний їхніми напруженими до краю нервами, тоді виникло далеке настирливе гудіння, ближче, голосніше — і ось уже високо в небі з'явилася "рама", може, навіть та сама, що по-бандитському напала на караван, роз-стрілювала жінок і дітей, добивала поранених і втопаючих.

— Всім в укриття! — скомандував Султанов. — Не рухатись! Маскування!

"Рама" довго й спокійно літала над селом, покружляла над самотнім обійстям біля берега річки, зникала вдалині й знову поверталася, визирюючи, нишпорячи і мовби навіть принюхуючись.

— Зараз би сюди пару наших "яструбків"! — зітхнув Боря Тетюєв.

— Ти хотів би мати безплатний цирк? — посміявся з цього Палярус. — Бурхливі аплодисменти. Всі встають і виходять. На жаль, ми зостаємося.

"Рама" нарешті полетіла в степ, і Султанов скомандував зайняти свої місця і ще більше посилити увагу.

— Товаришу сержант, — мало не з слізьми в голосі промовив Грановський, — в мені вже всі нерви... вони просто гудуть... Цього незмога витерпіти..,

— Спокійно, Грановський, без паніки, — Султанов підійшов до нього, поклав руку на плече, — ви сильний чоловік, Грановський, з вас багато хто бере приклад.

"Багато" було сказано таким самим тоном, як "батарея" замість "гармата", але Грановський не звернув на це уваги.

— Я тримаюсь, товаришу сержант, я нічого. А тільки оцей день... Невже сюди справді хтось може поткнутися?

— Запам'ятайте, Грановський: протитанкісти стають тільки там, де повинні йти танки!

— І вони підуть сьогодні? Ми стоїмо тут уже п'ятий день — і нічого...

— Підуть на п'ятий чи на шостий день, хоч через місяць, а наше завдання — не проморгати, зустріти і не пропустити. Ясно?

— Там, ще пехота не пройдет, и бронепоезд не промчится, угрюмнй танк не проползет... — замугикав Палярус, і саме на словах "угрюмнй танк" з степової дороги майже безгучно з'явилися з-за лісосмуги мотоцикли з колясками, один, другий, п'ятий чи сьомий і майже грайливо покотилися вниз, у долину, наближаючись до містка, вигулькуючи з-за придорожніх кущів — один, другий, п'ятий... І на кожному — по троє автоматників, у маскувальних, під колір достиглих хлібів, костюмах, у круглих кашкетах, з довгими, мов хижі дзьоби, козирками.

— Осколочним! — крикнув Султанов. — Вогонь!

Козак уже ввігнав у патронник снаряд, миттю

поданий йому Грановським, Боря Тетюєв смикнув за рукоятку, гарматка ревнула їм у обличчя і різонула попереду себе ніби велетенським серпом, оголюючи і саму себе, і всю вогневу, і обслугу, нищачи з таким трудом наведене зелене маскування, підрубуючи під корінь кущі дерези й бузини, вистригаючи навіть траву.

— Осколочним! — заревів Султанов. — Хто зарядив картеч? Вогонь!

Картечний снаряд, чи то розгубившись, чи то вважаючи, що саме так і треба, подав Козаку Грановський, а Веніамінові неймовірне збудження не дозволило роздивитися, що в нього в руках. Руки йому дрижали, перед очима літали чорні й червоні цятки, він ні чув, ні бачив, ні розумів тої миті, жив тільки страхом, що не встигне, запізниться, підведе всіх, підганяв, квапив, підстьобував себе: "Швидше! Швидше! Швидше!"

Картеч з сорокап'ятки б'є тільки впритул. До мотоциклістів вона не долетіла, а лише оголила перед ними гармату і вони побачили її і посипалися з мотоциклів, як сірі грудки.

— Зараз вони нас дзьобнуть! — пробурмотів Палярус. — Ох і дзьобнуть!

— Осколочним! — знов крикнув Султанов, бо вже один осколочний полетів і долетів. Бризнула чорна земля під одним з мотоциклів, він якось дивно видовжився, підстрибнув, а тоді роз'їхався колесами й коляскою в різні боки, аж смішно було дивитися.

Автоматники все ж сипонули густими чергами в бік вогневої, однак новий снаряд, влучно посланий Тетюєвим, примусив їх мерщій розвертати свої мотоцикли і в дикому грюкоті, чорному диму вихлопів видобуватися з балки в степ.

— Ще один навздогін! — скомандував Султанов, супроводжуючи мотоциклістів короткими чергами з свого ППД. — З карабінів — вогонь!

Припинили вогонь, коли мотоциклісти зникли за лісосмугою. Затихло оглушливе гуркотіння моторів, знову залягла тиша, і ніхто б не повірив, що ось щойно тут тривав бій, короткий, але однаково страшний й безжально-смертельний. Потрощений мотоцикл на дорозі по той бік балки був єдиним свідченням того, що тут відбулося. Здається, сіріло там і непорушне тіло ворожого автоматника, і Палярус перший підскочив до Султанова.

— Товаришу сержант, дозвольте зібрати трофеї!

— Які вам трофеї, Палярус?

— Там убитий фріц.

— Убитий — хай лежить. Нам треба негайно поновити маскування.

— А коли автомат? Дозвольте, товаришу сержант!

— Гаразд! Дозволяю зібрати зброю, коли виявите. Але обережно і швидко!

— Єсть швидко!

Та поки він бігав через балку і тягнув назад чорний автомат, пояс з парабелумом і цілу купу магазинів до автомата в брезентових чохлах, а всі на вогневій, не гаючись, взялися закривати гармату й передні окопи, знизу, від Дніпра, з'явилися Будник і Планкін, несучи на плащ-палатці щось тяжке й не-порушне.

Султанов перший побачив їх. Не гукнув назустріч, ш;о вони несуть, нікого не послав на поміч, мовчки стояв, ждав, тоді зняв пілотку і витер собі обличчя якимсь невластивим йому дерев'яним рухом — раз і вдруге.

Будник і Планкін донесли свою ношу, обережно опустили на землю, відгорнули край плащ-палатки. В гімнастерці без ременя, без пілотки на голові, босий, на ній лежав мертвий Ардаб'єв.

— Так, — сказав Султанов, — скільки разів казав я Ардаб'єву не скидати чобіт.

— Ми йому теж! — захлинаючись словами, швидко заговорив вічно мовчазний Будник. — Ми хіба не?.. Кажемо: товариш сержант наказав коней в укритіє! А він каже: жалко. Хай попасуться трохи, каже!.. І пустив на траву... А сам чоботи, значить, і ремінь, і пілотку... Трава тепла ж... А тут з автоматів. Ми — в укритіє, а він, значить, коней переймати... Щоб теж в укритіє... І сперва коня вашого гнідого, товаришу сержант, а тоді дивимось, а воно...

— Куди його? — спитав Султанов.

— Ардаб'єва? В груди, значить, у серце. Одна кулька. І не видно, як ударила, а от... І коня вашого, товаришу сержант... Шию так і прострочило... Ваш кінь, товаришу сержант.

Султанов не помічав, що й досі проводить по обличчю зібганою в руці пілоткою.

— Юнь — це поганий знак, — півголосом промовив він. — Знак поганий.

Тоді стрепенувся, розправив пілотку, надягнув, обсмикнув гімнастерку.

— Поховаємо Ардаб'єва внизу перед вогневою, — сказав тихо. — Чесний був боєць, старанний і обов'язок свій виконав доблесно й до кінця.

Яму копали по черзі. Козакові було страшно дивитися на вбитого, але якась сила притягувала його туди, де лежав на плащ-палатці мертвий Ардаб'єв. Передавши лопатку комусь з товаришів, він піднявся на вогневу, став трохи оддаля від убитого, здригнувся всім тілом, зачувши позад себе шелест кукурудзи і чийсь шепіт:

— Веню!

То був Саньчин голос.

— Веню, ви живі?

— Ардаб'єва вбило.

— А ти?

— Бачиш же — живий!

— А сержант?

— І сержант.

— Отой тільки ваш їздовий? Ой бідненький! Він у нас з Надькою і вчора і сьогодні був, ми його підгодовували. Такий же добрий чоловік! І як же ви його поховаєте? Без труни, без нічого?

— Плащ-палатка — ото й труна для солдата, — намагаючись бути суворим, пошепки відповів їй Козак. — Втікай, поки ніхто не побачив. І не кажи

Наді, не розстроюй її.

— Вона й сама догадається. Прийдіть хоч вспо— койте її трохи. Прийдете з сержантом?

— Не знаю.

— Хоч завтра, як не сьогодні.

Він хотів сказати: "Я б хоч і зараз, та як Султанов?", але далі грав перед Санькою роль незворушного воїна, який не може полишити бойовий пост.

— Прийдемо — прийдемо, а ні — то й ні. Твоє

діло ждати...

Помстився Саньці за все Те приниження, якого зазнав од неї, а коли вона мовчки зашурхотіла кукурудзою, повільно віддаляючись, гірко пошкодував, і готовий був кинутися слідом за дівчиною, але в цей час тихо підійшли товариші і взялися за краї плащ-палатки з Ардаб'євим, і він теж приєднався до них.

— Ось так, Малий, — неголосно заговорив позад нього Палярус. — Сум у залі. Побачив убитого — вже не молодий. Тепер треба побачити живих...

— Товаришу сержант, — обізвався Грановський, — ви дозволите — я зіграю над Ардаб'євим реквієм?

— А що це таке? — не зрозумів Султанов.

— Похоронна мелодія. Написав геніальний композитор Моцарт.

— Коли геніальний — дозволяю. А тоді — салют!

Ще до вечора могли повернутися автоматники з

підкріпленням, може, й з танками, але розпечене сонце повільно скотилося в степи, темрява м'яко оповила змучених людей і ніч обіцяла спочинок.

Спали тривожно. Палала далека ніч, двигтіла земля. Тільки перед світанком залягла довкола тяжка тиша, але щось тривожне вгадувалося в повітрі і простір був, як натягнута струна, що ось-ось порветься.

Тоді прикотилося з степу глибоке глухе здригання землі, монотонне й уперте, ближче й ближче, тяжче й тяжче, ніби з того світу, залізна хода, залізний гуркіт, і грюкіт, і брязк, і скрегіт,

— Тривога! — закричав Султанов, який не лягав усю ніч. — По місцях! Танки! Приготуватися! Бронебійним заряджай! Приціл!..

Ще не сходило сонце, але повітря світилося такою прозорістю, що видно було степовий безкрай, і зелені луки над річкою, і Дніпро, і далекі лівобережжя з білими пісками і червоними лозами. І танк, коли він вирвався з-за лісосмуги, теж було видно виразно у всій його кострубатій вугластості, в залізній тяжкості й тупості. Він не сприймався, як щось живе, не думалося, що в ньому люди, вороги, насторожені, хижі, меткі й умілі в своїй справі нищення всього живого, — танк був тільки ціллю, залізною потворою, яку конче треба було зупинити, не пустити туди, куди вона рветься, бити й бити по ньому маленькими, мов дитячий кулачок, сталевими снарядами, хльоскати з замашними вилясками, поки зупиниться, спалахне, загугонить ревучим полум'ям, вибухне й розвалиться чорним залізом у чорному диму й кіптяві.

— Вогонь! — гукнув Султанов і коротко махнув рукою, і невидимий снаряд, розпанахавши навпіл повітря над балкою, вдарився об суху тверду дорогу за кілька метрів перед танком, але не вибухнув, бо не натрапив на броню, і, зрикошетивши, тягнучи за собою короткий хвіст з чорної землі, полетів у степ.

Танк одразу зупинився і позадкував до лісосмуги. Майже сховався за неї, витикалася лише неоковирна його башта, яка стала водити тонким гарматним стволом, намацуючи супротивника.

— Треба було лівіше, — зауважив Султанов Борі Тетюєву.

— Не розрахував його швидкості. Тепер не промахнуся.

— Не стріляти! Бити, як рушить. Він там довго не стоятиме. Може, вирвався вперед, тепер жде, поки підтягнуться інші. Разом і рушать.

Козак слухав Султанова і не йняв віри його словам. Які ще інші? Скільки ж треба танків на їхню малесеньку гарматку?..

Він метався од снарядних лотків до гармати не— стомний і натхненний. Пригинцем, навколішки, то ховаючись від куль, то зневажаючи їх. Молоде тіло, повне сили і зграбності, легке, як повітря, слухняне, як пташиний політ. Бронебійний! Один, другий, третій! Спалахували вибухи на сірому залізі, били в нього стопудовими молотами, але не могли пробити, башта й далі ворушилася й ворушилася, і фашистські снаряди вже обляскували їхню вогневу — ближче, точніше, страшніше...

— Товаришу сержант, може, осколочним? По бульках його! Щоб повилазило!

Боря Тетюєв підвів голову з-над прицілу, на мить повернувся туди, звідки лунав голос Султанова, до Козака він уже простягнув руку, мабуть, щоб показати: осколочний, — і несподівано повалився на Веніаміна, нагнітив його тяжким своїм тілом.

— Тетюєв, ти що! — нічого не розуміючи, крикнув Козак, — кинь жарти! Тет...

Султанов стрибнув до них, мовчки рвонув на себе Тетюєва, вивільняючи Козака, так само мовчки обережно поклав Борю на станину, сам нахилився над прицілом.

— Осколочним! — гукнув Козакові. — Ще осколочний! Давай ще! Бронебійний!

Позад них злетіли в чорних вибухах пошматовані стебла кукурудзи.

— А чорт! — закляв крізь зуби Султанов. — Давай бронебійний! Не проб'ємо йому лоба! Осколочний! Ще осколочний! Палярус!

— Я тут! — підповз до нього правильний.

— Беріть пляшки з запалювальною і через балку! Підпалити гада! Але обережно! Перебіжками!

— Єсть перебіжками!

— Козак, осколочними! — крикнув Султанов. — По бульках будемо! По вирлах! По...

Снаряд з танка вибухнув зовсім поряд з гарматою, осколки захурчали нац ними, Султанов широкою долонею притиснув Козакову голову до самої землі, крикнув:

— Бережись! Давай ще бронебійним! Так! Ану! Прикриємо Паляруса! Постукаємо фріца по лобі! Між рогами! По храпах!

Палярус перелетів балку і вже дряпався вгору по її протилежному схилу. Снаряди пролітали в нього над головою, кулі не зачіпали, він біг, майже не. ховаючись, мабуть, збагнувши, що потрапив у мертву зону, або ж просто за своїм узвичаєнням весело нехтуючи небезпекою, і, коли вже був на вильоті з балки, вигнувся усім своїм замашним тілом і кинув пляшку. Пляшка не долетіла, вогонь од неї розлився по траві й по землі перед дорогою, але Палярус біг далі і знову вигнувся і метнув ще й ще... Султанов саме вдарив бронебійним, і майже від того місця, де снаряд черкнув червоним полум'ям по сірому залізу, прокреслилася сиза смужка диму, подрібнювала вгору, вгору, до самої башти, тоді шугнула вниз, під саме черево, під

днище танка, із сизого закучерявленого димку вистрибнули жовті гострячки, трикутні, як зубці пилки, різонули по броні...

— Горить! — радісно закричав Грановський, — Гори-ить!

— Палярус, назад! — гукнув Султанов, так ніби той міг його почути. — Козак, осколочний! Давай! Палярус, ну ж!

Танк горів дужче й дужче, він уже не стріляв, і здавалося, Палярусові тепер ніщо не загрожує. Козак навіть здивувався, навіщо Султанов командує заряджати осколочним. По кому він стрілятиме? Хотів визирнути з-за щита, але Султанов визвірився на нього, грубо вилаявся, скреготнув зубами:

— Снаряди! Осколочним! Осколочним! Ах ти ж... Пропав хлопець! Паля!.. Та давай же снаряд!

з того боку балки, від палаючого танка густо застрочило, Козак здригнувся од тих звуків і майже одразу впізнав їх і ще раз здригнувся відразливо і з мимовільним страхом. Стріляли фашистські автоматники.

— По Палярусу б'ють, — шепотів гірко Султанов. — Ох, падлюки! Ох, гади! Давай, Козак! Осколочним! Оск!..

Його права рука зненацька заклякла на маховичку наводки, на мить Султанов повернув до Козака перекошене від болю й ненависті обличчя, прохрипів:

— Бронебійний! Ну? Ти ж тільки глянь, що це! Ти ж тільки!.. Ах ти ж... А.Палярус там... І ніхто йому...

Козак загнав у патронник бронебійний, другий патрон з снарядом уже мав у руках і, забувши про страх перед

автоматниками, не думаючи ні про що, а тільки підкоряючись гіркому вигуку Султанова, вигулькнув з-за щита гармати і мало не випустив з рук снаряда.

Те, що він побачив, нагадувало кошмарний сон.

З-за палаючого танка, з-за бушування вогню і клубочіння чорного диму повільно, мовчки, ніби в німому кіно, виповзав ще один танк. Коли б він вирвався з-за диму і, ляскаючи гусеницями, стріляючи вихлопом, помчав по степу й по дорозі і коли б за ним загриміло ще п'ять або й десять танків, це не справило б такого жахливого враження. А так здавалося, ніби це той самий танк, що його запалив Палярус, несподівано відродився у вогні і виходить з полум'я, виокремлюється з нього, цілий, неторканий, лиховісний у своїй запеклості й загрозливості.

Той танк-привид бачили тільки вони: Султанов і Козак. Грановський чи то не встиг його помітити, чи не збагнув, що воно таке, зате він, мабуть, єдиний з них помітив, коли в балці упав Палярус і більше не підвівся, лежав у мертвій непорушності, в яку страшно було повірити.

— Товаришу сержант, — зашепотів Грановський. — Там Палярус! Дозвольте я туди! Поможу йому! Товаришу сержант!..

— Давай, — махнув рукою Султанов. — Тепер уже однаково. Тільки обережно! А ми тут з Козаком... Ми отому... Ось він нам бочок... Реберця свої... А ми!..

Танк надто повільно виповзав з-за вогненної тучі, він тримався віддаля од неї, виставив тільки перед і частину башти, обережно промацував гарматою балку і її зелені схили, ще не стріляв і не викочувався під постріл Султанова, а тим часом

автоматники, які викотилися на мотоциклах по цей бік палаючого танка, розпочали полювання чи то на Грановського, чи то й на гарматну обслугу, Султанов вилаявся, вдарив бронебійним по тому танку-привиду, не завдавши йому ніякої шкоди, скомандував:

— Осколочним! Полоскочемо отих! Давай!

Він стріляв і за кожним пострілом відривався від прицілу, визирав з-за щита то збоку, то зверху, не зважаючи на кулі, які так і порощили об сталь.

— Товаришу сержант, обережно! — злякався за нього Козак. — Товаришу сержант!

— Давай осколочний! Давай, Козак! Грановського пришили! Взяв Паляруса, ніс уже... Не дали, сволочі! Ну, то ми ж їм!

Він знову визирнув, тоді припав до прицілу, глухо промовив:

— Не бачу! Нічого не... Козак, автомат з мене!.. Тяжко... Не бачу... Козак... Автомат... Бий!.. Ко...

Він раптом випростався, зірвав з грудей автомат, ступнув убік од гармати, широко, красиво, як умів ступати тільки Султанов, і несподівано впав обличчям на несамовиті черги автоматників. Козак метнувся до сержанта, спробував помогти йому, підтримати, перевернути. Султанов був мертвий. Він упав, ніби відштовхуючи від себе смерть. Жилаві руки вперед, весь подався вперед, життя в повнім бігу не зупинилося, а урвалося. Ніби приліг лиш на мить. Права рука з автоматом викинута вперед, нога підігнута, ніби для бігу, ліва рука — під п];окою. Щоб м'якше було. Коли встиг підкласти? Лежав красивий і після смерті, легкий, як пір'їна, навіть трава під ним не була підім'ята.

Плачучи, розмазуючи по обличчі сльози. Козак обережно вивільнив з мертвої сержантської руки його автомат, почепив собі на груди, перечепив на свій пояс і два запасні диски, тоді переповз до гармати, глянув у приціл, вдарив тим осколочним, що був у патроннику, по автоматниках за балкою, мерщій зарядив бронебійним і тільки тоді перевів приціл туди, де мав бути ворожий танк.

Танк уже не ховався. Гребучи ненажерливими гусеницями землю, він мчав по дорозі вниз до містка, був зовсім близько, так що Козак мовби бачив крізь чуже холодне залізо і чужі, ще холодніші за саме залізо очі, вони глянули на артилериста холодним отвором гармати, маленьким круглим вічком, яке враз розширилося, розрослося до неймовірності, затулило хлопцеві весь світ, а цього не можна було допускати, ніяк не можна було дозволити, і Веніамін ударив просто в те холодне залізне око, вдарив вогнем раз, а може, й вдруге, втретє, оглушений, приголомшений, але не розгублений — ось де знадобився той вироблений автоматизм дій, якого вимагав од них Султанов. Точність рухів, все робиться майже наосліп, з холодним спокоєм, і тільки обпікає вперта думка, б'ється в тобі, як гаряче серце, — вибити, відкинути, знищити, не допустити й не пропустити!

Він не думав про світ, про велику державу, все для нього зосередилося в оцьому клаптику землі, в оцих мальвах і соняшниках, в оцій хатині і обійсті, на краю якого притулилася їхня гарматка. Навіть не озирався на Дніпро, хоч і відчував за плечима його широчінь, і спокій, і вічну красу, про яку не вмів ні подумати, ні сказати, а тільки знав про неї від народження, жив нею, а може, й сам був якоюсь її часткою.

Танк ударив просто в Козака. В його лице, в груди йому, в серце, в усе його життя. Зойкнула роса на траві, підстрибнули

трави й кущі, присіли дерева, білі ранкові хмарки відірвалися від неба і вкрилися чорним попелом.

Останнє, що пам'ятав Козак: тяжкий удар у гарматний щит, золотистий відблиск і оранжеве сяйво до самого неба — і очі йому згоріли, як сухий папір.

Він упав, обіймаючи тоненьку станину своєї гарматки, провалився в безвість і вже не чув, як ударив ще один снаряд, перевертаючи і дотрошуючи сорокап'ятку, а тоді ще один, і осколки сікли Козакові ноги, рвали тіло, трощили кістки.

Болю не було. Він опинився по той бік болю і не мав тепер ні страхів, ні прикрощів. Коли йшов на війну, мати обсипала його липовим цвітом — від смертей і напастей — і він знав тепер, що й смерті для нього не може бути, бо яка ж смерть, коли немає нічого?

Смертїне було, але в життя можна було повернутися лише з болем. Може, й саме життя — це суцільний біль?

З балки вдарило вогнем. Не танк, а знову оті автоматники, що вчора, і били вже ближче, зовсім поряд, і знов учорашній страх охопив Козака, і темрява була не перед очима тільки, а й у душі, у мозку, тяжке запоморочення навалилося на хлопця, він забув про все на світі, забув навіть про нелюдський біль у ногах і у всьому тілі, стогнучи, скімлячи, плачучи згорілими очима, невміло, мученицьки, став відповзати від потрощеної гармати, назад, до кукурудзи, до м'якої городньої землі, сам не знаючи, куди, аби лиш далі від того залізного кавкотіння ворожих автоматів, од смерті й загибелі. Пересувався тяжко й повільно, корчився майже на місці, проклинав себе за це ганебне переповзання, але не міг спинитися. По дорозі лишав свій нелюдський біль, лишав кожному горбику, кожній грудочці,

кожному листочку, кожній травинці. Не відчував очей, не відчував ніг, тільки руки ще підкорялися йому, а ліпше й не підкорялися б, тоді б закляк на місці і зустрів смерть з гідністю, а не втікаючи від неї в ганьбі й приниженні. Кукурудза зашурхотіла йому під руками, м'яка земля п'янливо вдарила в ніздрі своїми пахощами, він припав грудьми до тої землі, автомат Султанова муляв йому, нагадував про щось. Про що, про що? Серце гатило в грудях стопудовими молотами. Дихання виривалося з таким шумом, ніби сухий палючий вітер. Гбув ще якийсь звук, який насторожив і налякав Козака. Хтось був поблизу? Ховався, стежив, вичікував?

— Хто? — спитав Козак, але голос не видобувся з грудей, тільки ворухнулися почорніли губи і він мало не заплакав од безсилля й горя і захотілося поскаржитися, ніби в дитинстві. Кому?

Ще один рубіж болю, і тиша ще щільніша довкола, тільки тяжке дихання чи то Козакове, чи того, невідомого, і пронизливий запах молодої кукурудзи.

— Хто тут? — спитав він, спромігшись цього разу хоч на шепіт.

— Я, Санька.

Чого ти тут?

— А де ж мені бути?

Ось коли він пошкодував, що не мертвий! Куди втікав? Куди плазував?

— Наші де?

Вона мовчала.

— Всі де?

— Всі вбиті.

Санька схлипнула.

— Ну, чого ти? Я ж не вбитий.

— Посічений весь, ще й обпалило тебе.

Може, вона не помітила, як він плазував? О, коли б же не помітила! Щоб приховати пекучий сором, він прошепотів:

— Очі мої...

Вона пришелестіла ближче, схилилася над ним, Козак відчув над своїм палаючим обличчям її прохолодне лице, тоді м'які Саньчині губи доторкнулися до його згорілих очей — ніжно, ласкаво, цілюще — раз і вдруге, ще й ще.

— Спасибі тобі, — прошепотів він.

— Нога, — промовила вона стурбовано, — нога в тебе...

— Що там?

— Кров.

— В протигазі... пакет індивідуальний...

Вона знайшла, розірвала пакет, невміло стала перев'язувати.

— Мало, — розпачливо промовила Санька.

— Замотай там як-небудь...

— Кров же!

Він почув тріск розірваної тканини.

— Що ти робиш?

— А, плаття! Я зараз! А тоді збігаю принесу рушників. Кров же!.. О Боже, скільки крові!

— Слухай, — гаряче зашепотів Козак. — Там же, під берегом. Будник і Планкін з кіньми. Збігай скажи, хай запряжуть і вихоплять звідси гармату!

— Потрощене там усе, люди побиті, а тобі залізо...

— А Надя? Ти її сховала?

— Вона нікуди не хоче. Каже: вмру у своїй хаті.

— Які дурниці! Ти повинна їй... Чуєш? Саню, ти... Яке вона має право так казати! Вмирати — чи бачили таке?

— А що ж нам робити?

Краще б вона його вбила, ніж казала таке! Тепер Козак знав: Санька побачила його боягузтво. І весь світ побачив! Який сором!

— Слухай! — зашепотів він. — Іди до неї! А я тут!.. Я вас... Скажи Наді, що я тут! Чуєш?

— Заспокойся, Веню.

Вона знову поцілувала йому очі, підклала йому під груди скатку шинелі, біль мовби відступив перед доторками її прохолодних рук.

— Саню, — попросив Козак ледь чутно, — дай мені руку... Ні, поправ автомат... Настав його туди... Щоб, коли ті з балки...

— Ти ще в мене стрілятимеш!

— Я почую, коли ти йтимеш, не бійся. А тепер отак... Спасибі... Дай руку!..

Вона дала, але ненадовго, зірвалася бігти.

— Принесу рушників і води! Хлопців ваших знайду. В село тебе треба, до фельдшерки... Я миттю! Жди, Веню. Вір мені, мій хлопчику!..

Зашурхотіли по траві босі її ноги. Козак знав, що більше її не побачить. Чому вона сказала: "Вір мені"? А хіба можна без віри? Він вірив батькові, матері, вчителям, командирам, старшим, розумнішим, вірив усій своїй землі. Тепер лежав на цій землі, вмирав, а віра не зникла. Може, і жив ще тільки завдяки їй, і Санька навмисне нагадала, щоб зачепився за неї і тримався,

тримався. Тепер шкодував, що відпустив її, посилав навздогін болісний, як стогін, заклик: "Вернись! Вернись!".

Кров з нього витікала, як щастя, що його не впіймаєш руками і не затримаєш ніякою силою. Тіло втратило звичну вагу і мовби зависло в просторі, біль теж став ніби чужий. Боліло не йому. Козакові, а комусь сторонньому. Гаряче повітря, густе, перлисте, мов дзеркало, обтікало його, струменіло перед обличчям, і він спостерігав за собою збоку, в тому дзеркальному повітрі, чи що. Не маючи очей, бачив. Чи не чудо? І хто з них живий — він чи отой, що в дзеркалі? Дзеркало напливало з глибин минулого, в уяві, в спомині, поєднувало Козака з тим життям, з якого його викинуто, і тепер він ось тут стікає кров'ю, і тіло його поволі холоне, попри спеку, а там, в мінливих площинах дзеркал, він — давній, ще малий, безжурний, але стривожено втуплюється в цього, вмираючого, і питає:

— Хочеться жити?

— Хочеться.

— Дуже?

— Дуже.

А може, він давно вже мертвий і воскрес тільки для того, щоб довідатися, що з товаришами, і ще раз побачити Саньку, доторкнутися до її смаглявої щоки, потримати прохолодну її руку? Чому солдати не воскресають? Хоч на день, на годину, на мить! Вже й не зробити щось на землі, а хоч би поглянути, окинути оком, зітхнути, зрадіти — і знов умерти вже не в несподіваності, не в муках і болях, не в тяжкому незнанні, а в найвищій радості!

І ще: воскресаючи, могли б ставати бодай на мить єдину дітьми. Яка це була б краса і яке блаженство!

Але дорослі нікого не пускають назад у дитинство, лякаючись, що тоді нікому буде нести страшний тягар страждання і смерті.

Колись молодому Вені його дідусь Дійон розповідав безліч казок, і всі вони — тільки про те, як безстрашні герої переборюють смерть і страждання, страждання і смерть. Були там велетні, чарівники, дивовижні тварини, птаство і риби, сотворіння світу і кінець світу. Світ творився шість днів з нічого, з пітьми я поплутаності, поволі, послідовно, доцільно. Небеса і землю з усім воїнством їх докінчено на шостий день, і це найбільше дивувало малого.

— Чому на шостий день?

— Бо сьомий день — неділя, а в неділю треба спочивати.

— А навіщо воїнство, дідусю?

— Щоб захищати землю і небо.

Козак через силу загинав пальці на лівій руці. Один, два, три... Другого дня вони з Султановим були в... і четвертого теж були... парисні дні... сьогодні теж паристий... Шостий... А де Султанов?.. Іде все?.. Виходило, що сьогодні шостий день, як вони стали тут... Вони — воїнство. І він воїнство, і Султанов, і Боря Тетюєв, і Палярус, і Грановський, і Ардаб'єв...

А ті, в балці? Де вони і хто вони? Наповзли, ніби залізна сарана, і повзтимуть далі й далі, коли їх не зупинити... А він утікав од них! Як міг?

Чужі голоси почулися знизу з балки. Залізна хода, залізна мова, брязкіт чужого заліза... Ближче й ближче... Ось вони вже тут, затулили йому серце, тепло і світ. І лиця в них теж залізні... Що ж принесли? Смерть? А що таке смерть? Це останній крик людини. Чому його товариші вмирали мовчки? Тільки Султанов... Що він сказав, умираючи? Передав автомат... Автомат Султанова буде останнім його. Козаковим, криком. Заради життя, великого і вічного.

Останнім зусиллям він наставив автомат на темні залізні тіні і натиснув на спуск.